

Կ Ե Ն Ս Ս Կ Գ Ր Ա Կ Ա Ն

1720—1775.

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԶԵՊ. ՍԱՐԱՖԻԱՆ

Ե Ի Ի Ի Բ Ժ Մ Մ Ն Ն Կ Ը

(ԸՆԴՈՒՄՈՒՄՈՒՄ)

10.

Սարգսի հաւատարմութեան հետեւողներու անունները: Իր մեկնումը Պոլսոյ մէջ մեծ տպաւորութիւն գործեց: Սամուէլ Եպ. Լաթման, Պրուսայի Առաջնորդը: Դազար Անմարմին Արքեպ. Տրապիզոնի կաթողիկոս. Կարնեցի Տէտէ Բովաննէս Ա.: Յարութիւն Արքեպ. Բասմեցոյ Նամակը. Յարութիւն Պետանեանի ընդարձակ Նամակը: Գր. Պատմաճեան Պատրիարքի ընդարձակ կենսագրութիւնը: Յարութիւն Արք. Բասմեցոյ կենսագրութիւնը: Սարգսի ի Մարտիրոս, ի Լիփոնոյ. հիւանդութեան սկիզբը: Կ. Պոլսոյ Յակոբ Մեծորդ Արքեպ. Քնանեա Արապեան. Աղեքսանդր Եպ. Վանեցի. Սիմոն Եպ. Ումուտեան, Սամուէլ Եպ. Նըզնկացի կաթողիկոսը ի Հոռմ: Սարգսի հոգեվարք, իւր կտակը, մահը, Թաղուէ: Իր հոգեւոր զամար մշտնջենաւոր Պատարագ. իր շիրիմը, գինանշանը, տապալանագիրը:

Սարգիս Արքեպ. սրտով եւ վարդապետութեամբ ուղղափառ կաթողիկոսայ՝ 1754էն մինչեւ 1772 ջանաց քարոզութեամբ ազգէն ուղղափառութեան բերել, եւ յաշնդեցաւ շատերը վատարկիլ թէ եկեղեցականներէն, եւ թէ իշխաններէն ու Ժողովուրդէն, որոնց մօտնց անուանեցին ստորեւ. մեր Հրատարակած Նամակներէն պիտի իմանանք: Ըստ խոսեցաւ վարդապետաց եւ իշխանաց հետ, որ իրենց եկեղեցոյ կաթողիկոս հաւատքէն տարբերութիւնը միայն Յունաց եւ Ասորոց ձեռք յառաջ եկած է, եւ թէ պէտք է թօթափել իրենց հին հաւատքին այս յաւելումները: Սակայն այլեւայլ նկատումներ թոյլ չէին տար ամենուն այս քայլն աւելուել. Ինքե շաւ ալ արդէն եօթնամասուն անցած եւ հիւանդագին՝ ուղեց իբրեւ ուղղափառ ուղղափառաց մէջ կեանքին մնացորդն անցընել եւ անոնց մէջ մեռնիլ: Ունէր նա եւ մեծ ծրագիր մը՝ ազգին օգտին համար, զոր կը յուսար գործագրել առ ի Հոռմ, ինչպէս վարն իր գրութիւններէն պիտի տեսնենք:

Մենք թող տանք զինքն առ այժմ ի Մարտիրոս, եւ տեսնենք, թէ ինչքն անցան Կ. Պոլսի իր մեկնումէն ետեւ, եւ իր հետեւողներէն ի մասնաւորի երկու նշանաւոր անձնաւոր

րութիւնները նկատողութեան անունը, այն է՝ Գրիգոր Պատրիարք Պատմաճեան, եւ Յարութիւն Արքեպ. Բասմեցի: Երբորդին՝ Պրուսայի Առաջնորդ Սամուէլ Եպ. Երզնկացոյն վրայ վերն արդէն խոսեցանք: Այստեղ կը յաւելում նաեւ հետեւեալները, որով վերը տաւրակուսական թողածներս կը լուսաւորին: Վերն յիշուած Սարգիս Ա. Թէքրիտացոյն Նամակներէն (Գիւ. Անտ.) կը քաղեմ հետեւեալ տեղեկութիւնները: Մեր այս Պրուսայի Առաջնորդ Սամուէլ Եպ. Երզնկացոյ մահանունն է Լաթման, եւ բարոյական սխալ է Ուղուրեան Վ.ի աւանդանի թէ Լաթման Եպս. 1773ին ի Հոռմ վախճանած ըլլայ. վասն զի Սարգիս Ա. Թէքրիտացի, տակաւին սարկաւագ եւ աշակերտ Գալատան, 20 Ապր. Ե. 1776ին Հոռմէն կը գրէ «առ Սամուէլ Լաթման Եպ. Պրուսայի ի Պրուսայ», գարձեալ 20 Մայիս Ե. 1776ին «առ Գումուրեան Խասհակ Սարկաւագ Սամուէլ Եպս. ի Պրուսայ» ի Պրուսայ (այս սարկաւագն էր, որ Սամուէլին հետ Հոռմ գացած էր), եւ վերջապէս նոյն տարւոյ Յունիսին «առ Սամուէլ Եպ. ի Պրուսայ»: Սարգիս Պոլիս դառնալէն նաեւ գրած Նամակներուն մէջ ալ, ինչպէս տեսնել ինքնակենսագրութեան մէջ կը յիշատակէ Սամուէլ Եպ. Լաթման, Երզնկացի, Եպ. Պրուսայի, 1775ի վերջեր կամ 1776ի սկիզբը իր հասկարաւոր Հոռմ Հայոց Եկեղեցոյն շնորհելով՝ Պոլսի դարձած է իր սարկաւագին հետ, եւ գարձեալ իր թեմը գացած. իսկ 1782—3ին Խասգիւղ հաստատուած է: Սամուէլ Պրուսայէն 150 ղրփոն կը ղըկէ Սարգսին վենետիկի Բովհանես Սերբուսեան Մարքիզին ձեռք. Սարգիս ալ Հոռմէն տեղեկութիւններ կու տայ Սամուէլին, եւ Խասհակ սարկաւագին խրատ կու տայ հաստատուն մնալ Սամուէլին մէջ: Սամուէլ գարձեալ իւր եկեղեցոյն յարած կ'երեւայ, վասն զի Սարգիս Հոռմ յաղթանակութիւն կը կրէ իր մեծերէն Սամուէլին հետ հաղորդակցութեան մէջ ըլլալուն, գարձեալ Սամուէլ 1778ին ի Կ. Պոլսի Սարգսէն կը պահանջէ իր պահանջքն 100 ղր. եւ զինք կը նշնէ, եւ վերջապէս Սարգիս Ա. 1783ին կ'ուզէ Խասգիւղ երթալ, եւ Սամուէլը խրատել ու գարձի բերել: Թէպէտ եւ Կ. Պոլսոյ Պալատի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցոյն մէջ պահուած Սամուէլ Եպ. ի աշխատասիրած գործը՝ «Կրթութիւն մտածական եւ քերականագութեան աղօթից տեսութիւն» (Բարբէն

վ., «Լոյս», 1905, էջ 967) շատ կաթողիկէական կը հնչէ: Կոլոտ Պատրիարքի աշակերտ էր նաեւ «Ղազար վ Պոնտոսեան, որ Դմարթի կոչուր» (Կոլոտ, անդ, էջ 71, 203): Ասիական Տրապիզոնի առաջնորդ ըլլալով՝ 1741ին իշխողութիւն Ղազար կաթողիկոսէն Տրապիզոնի եպիսկոպոս ձեռնադրուած է («Առաջնորդական եւ վկայական կոնգրակը» տես Տաշեան, անդ, էջ 1031—2) եւ իր դասընկեր Սարգիս Սրբեղ.ին հաւատոյն աշակերտելով՝ 1760ին վենետիկ գացած է (Հայ-Վենետ. էջ 343): Ղազար ի 1764ին Հռոմ կը գտնուէր. վասն զի Ատոնեանց Մատենադարանին թիւ ՂՂ. «Հաւաքածոյ», ձեռագրին սկիզբը կը կարդանք. «Գիրքս Սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյն յիշատակ կարգեաց իրանանցի կրօնաւորացն Հայոց ուղղափառաց ի կարգէ սրբոյն Անգոսի մեծի զարդին յանապատի Ղազար Արհմ. Եպիսկոպոսն Պոնտոսի, ի մեծն Հռոմ վասն նորաշէն վանուցն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին սրբոյն Պետրոսի ի վաթիքան թիվն Կթոնիանութեան փրկչին 1764 Մայիսի 15: Որ է ընդ հոյակեալ եկեղեցւոյն սրբոյն Պետրոսի ի վաթիքան: Իսկ 1766ին Անքոնա էր (Թղթ). Պետրոս տի Գարբրիէլ Ղայտելլի, գրեալ 7 Յունիս 1766 յԱնքոնա առ Հ. Գր. Վ. Նիսիօթ ի Հռոմ. Դիւ. Անա.):

Ահաւասիկ իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կոնդալը.

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Ղազար կաթողիկոս առաքելական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, եւ յաջորդ սրբոց Առաքելոցն Իսրայէլի մէջ եւ Թաղէտի, եւ մեծի Հայրապետին մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. եւ ծայրագոյն Պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ աստուածականայց երկնահանգէտ եւ տիեզերական սրովբանքն եւ քրովբեալարք, աղինաստարտ եւ արեւ զակնաքատակ Աթոռայ սրբոյն Իշխմածնի, եւ ամենայն Հայոց: Երբմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. Շնորհք առաքելական, եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն. եւ նախախնամական զթութիւնն ի վերայ տիրապահ եւ աստուածախնամ օրհնեալ ծովաշահեաց քաղաքիդ Տրապիզոնու. նաեւ Քրիստոսի, իրիզայու, եւ այլ ամենայն զիւրորէից բոլոր թեմի. եւ վիճակի գորին. եւ ի միջի գոցին կառուցեալ եւ հաստատեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց մանկանց. սրբանուէր եւ երկնահրաւէր քահանայից, սարսփակիլ խորհրդոյն սպասար սարկաւապաց. պերճապատիւ եւ փառապարդ իշխանաց. աղեռամեծար եւ իշխանաշուք մեծատանց. զոյիւզ գեղուն եւ ընչիւք յոգնաբեղուն Դոյվաթաւորաց. իմաստախոհ եւ հանճարեղ վաճառականաց, հաւատարմի եւ հաղաքատ գանձա-

պետաց, եւ իրիցփոխանաց, քրտնաւորակ եւ արգարաւատակ հոգաբարձաց, եւ այլ առհասարակ ամենայն տոգովբականաց խմբից մեծամեծաւ մեծաց (sic) եւ փոքունց արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից, եւ ամենայն շափու եւ հասակի ի Քրիստոս Աստուած հաւատարմելոց եւ լուսաւորչածնի երամեց խնդալ ի Տէր. Ամէն. Շնորհք՝ սեր՝ խաղաղութիւն, եւ օրհնութիւն յԱստուծոյ Հօրէ գերեզմանական պատճառ էին իրենադոյր. զթութիւնն եւ ողորմութիւնն ի նորին իսկակից բանին էականի նշնադորի. սեր եւ քաղցրութիւն համապատուի ի նոյնն ամեն նազոր սուրբ Հոգւոյն կենարարի, ի լիցն եւ հանգիցն ի վերայ ձեր երեսնց եւ բնակեցի առ ձեզ, իբրեւ զարձան գեւոց, եւ որպէս զվտակա աղբերաց, անպառ խաղաղամար եւ առաւատպէս ծաւալամար, ընդ որոյ հոյակաւորութեանքն զօրաւոր միշտ, ամէն. Զոր օրհնութիւն աստուածոյն, մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամենօրհնեալ սրբուհոյ Աստուածածնին, եւ սրբոյն Յովհաննու Կարապետին. եւ սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց առ ձեզ լիցն, եւ օրբնօրէ լուսնոյ գնդի փառք, պատուք եւ արգասալիք ճօխութեամբ, իբրեւ որթն եւ զոստոս սաղաթնախիտ եւ պտուղեց գրախտ տնկեալ ի գնացն Հոգւոյն վտակոց, կալ մեալ ձեզ խաղաղական կենցոյց, եւ պարագայց ամբ. յամերամ ժամանակոց, եւ խոր խաղաղութեամբ, եւ անւարտում ուրախութեամբ մինչ ի խորին ծերութիւնն, ամէն. Այլ. եւ օրհնեաց զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարգարեացն հոգաւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեւոր, որդւովք եւ դասերք, զարմօք եւ զաւակք, ընչիւք եւ ապրանք, վարք եւ վատարկք, աշխատանք, եւ բուրաստանք, սիրելիք եւ բարեկամք, կենդանեք եւ ննջեցելովք, առ ձեր եւ տրք, եւ ամենայն զոյականք ամէն. Իւ ընդ աստուածապարգեւ տեսնաւորուն օրհնութեան նամական՝ ծանուցումն լիցի հոգեւոր որդեկացդ մերոց՝ եւ լուսածնունդ գաւառացդ մօրս հաւատոյ սուր Իշխմածնի. քանզի ասէ փրկիչն մեր, թէ Որ խնդրէ առնու. Արդ եւ զի Ղազար Վարդապետն. առաջնորդն ձեր՝ առաքելք էիք առ մեզ՝ հանդերձ բազմակից մահաբիւ եւ վկայական թղթով ձերով, որք եւ խնդրեալ էիք բազմք աղաչանք զի զնա եպիսկոպոս արարեալ ձեզ՝ յղէպք առ ձեզ, վասն որոյ կամեցաք ղնդորուածն ձեր կատարել եւ մեզ այժմ՝ բայց՝ արգելեցաք. վասն զի՝ թէպէտ ունէր առ ինքն զհամահաւանական եւ զվկայական թութիւնն ի ձեռն, օակայն ի սիրելի եղբօրն մերմէ, եւ ի հոգեւոր Զօրմէ Իւրմէ Յովհաննիս Վարդապետն՝ Պատրիարքն Իսկանդրիոյ՝ ոչ ունէր ընդ ինքեան զվկայական թութիւնն. Իսկ այժմ, իբրեւ նհաս առ մեզ եւ ի նման թութիւն վկայական՝ զի ձեռնադրեցաք զսա ձեզ եպիսկոպոս Սիսի որոյ եւ հոգեւոր հայրս ձեր՝ լուսաւորչապետանք ձերոց բարեխնդիր որդեկացդ իմոց. եւ ըստ խնդրոյ Պատրիարք Վարդապետին, եւ ըստ վկայութեան անձին իւրոյ, յողանաւորմ հանդիսիւք եւ բազմահաւաք ժողովքովք յԱ-

առանձնաձև է ի շնորհատու Աթոռում, եւ շնորհք ամենատարբեր Հոգւոյն Աստուծոյ, եւ հայրապետական իշխանութեամբ իմով տալ զմա, զի նորգր զվանքն ձեր շէն եւ պայծառ պահեցեք որ է հոգւոց ձերոց յատկապէս տուն: Մի՞ դը յանդգնեալ ձեռնածուխ լինիցի յառաջորդական արգիւնն, եւ կամ հասցեք եւ կամ ներհակեցեք առաջնորդիք ձերոյ, եւ կամ մնառ ինչ հասուցեք զմա, եւ կամ արդոյ վանիցն: զի այնպիսին առաւելային հրամանին եւ մեր իշխանութեան լինիցին ներհակք, որ եւ ոչ մնացի առանց պատժոց: Իսկ կատարողք հրամանաց մերոց օրհնեցին ի յԱստուծոյ: եւ ի արդոյ իմանտեղոյն Բանին Աստուծոյ, եւ ամենայն Սրբոց նորա, եւ իմենք, ամենւոյնդ առաջնորդական եւ վկայական կոնդակի ՌաճՂ թուին, ի փառավարի մատն, առ զբան Սուրբ Էջիմանի:

[Չեռագիր Մատենադարանին Մխիթարեանց վեհեայ թիւ 564:]

Սարգսի Պոլսէն մեկնելէն ետեւ՝ բազմաթիւ գրութիւններ (Գիւ. իվ.) ղրկուեցան իրեն, իրեն հետեւող մեծամեծներէն ու բարեկամներէն: Եւ ինչպէս Ստեփ. Վ. Աբրահայր Մխիթարեանց վեհեակէն կը գրէ 9 Յունուար 1773ին առ Սարգիս Արքեպ. ասոր Պոլսէն անանկաթ մեկնելուն պատճառաւ՝ «բարեկամք գերապայծառութեանդ արտաքալ են եւ այլք զարմացեալ եւ ապշեալ. .» 14/25 Նոյ. 1772ին ի վէզեր խան գրուած նամակի մը մէջ՝ իրենց ցաւը կը յայտնեն անոր Պոլսէն հեռանալուն եւ իրմէ զրկուելուն համար եւ յարուածութիւն կը մաղթեն հետեւեալ ստորագրողները. «Մարտիրոս մահտի Յակոբ Հովուեանց, Պօղոս եւ Զօպան Պետրոս, եւ Գարբիէլ, եւ Աշէքսանդր, Նիկողոս, Միքայէլ, Աբրահամ, Հաճի Տաս, փոքրիկ Միքայէլ, Յօհաննէս Նասար Պէկղզեան, Եսայիական Հովուեան, Թօմա, Եօհաննէս եւ Անտոն Սարգիսեան, եւ կը հաղորդեն եւս՝ «Բեթաճահայու տետէ Եօհաննէս վարդապետին, Հովումբ.ին եկած նամակա ղրկած ողջոյնը: Սոյն Տէտէ Եօհաննէս Վ. 1764ին կարենէ կուտիւս եկած էր, եւ հոն կաթողիկէ վարդապետութիւնը բարոյաւ (Տաշեան, էջ 991): Դարձեալ 18/29 Նոյ. 1772ին ի Ղուրուշէմ գրուած նամակին մէջ ստորագրողն Պետրոս ցաւ կը յայտնէ մեկնելուն համար, եւ ներողամտութիւն կը խնդրէ զինքը վշտացընողներուն համար: Նոյն նամակին վրայ ստորագրած է նաեւ «Alessandro Mighirdici di Pietro» որ Պետրոսին որդին կ'երեւայ: 8 Դեկտ. 1772ին ի

Վ. Պոլիս «Պետրոս տի Զաքարիա», եւ «Պետրոս տի Մուրատ» կը հաղորդեն ի մէջ այլոց թէ՛ «Ազնուական Աբրահամ աղան եւ Սրապիոն աղան խուլիւլները բազում սիրով ողջոյն մատուցանեն:» 22 Մարտ 1773ին ի Վ. Պոլիս արքունի փողեքանոցի մէջ կը գրէ «գալուս մարքարեան, Սարգսի գրամներուն փոխադրութեան մասին ի ձեռն՝ «Փեթրո Զաքարիայի», 3 Ապր. 1773 ի Վ. Պոլիս «Պետրոս տի Զաքարիա», կը գրէ գրամներու փոխադրութեան մասին, եւ թէ զրեքը վեհեակի կը ղրկէ արկղով: Կողմունին, կ'ըսէ, «Աբրահամ աղան եւ Սրապիոն էջեպիւն, Պատուելի Սեղեւոսեան աղայինք, եղբայրս Եսայի Բալուս, Մուրատեան Պետրոս աղան եւ Անտոն աղան. . .» 14 Սեպտ. 1772 ի Վ. Պոլիս գրուած նամակաւ՝ «Միքիմանեանց Միքայէլ» կը պայմանաւորի Սարգսի հետ, որ վերջինս՝ «Մարտիրոս Կաթողիկոսի զյառաջուց հայկական տպագրեալ վերաթարգմանէ եւ ի ֆունկտսան տպագրել» տայ:

Բայց ամենէն ընդարձակ եւ հետաքրքրական նամակը գրած է Եսայիական Պետրոսեան, Սարգսի ձեռնառուն աշակերտը, զինքը փախցընողը, եւ անուշտ բոխիկ Պետրոս Պէկի պապը («Հանդ. Անու. 1896 էջ 47), որուն մէջ նամակն ալ հրատարակեց Տրպտա Եպ. Պաշեան («Արեւ. Մամուլ», 1905, էջ 465—8): Պետրոսեան մեր այս նամակին մէջ Սարգսի կը ստորագրէ անոր Պոլսէն մեկնելէն ետեւեալ տարիներին կը հրատարակեմ: Առաջին նամակը Բասենցի Եսայիական Արքեպ. ին է, գրուած Եսայիական Պետրոսեանի ձեռքը, եւ ստորագրուած Բասենցիէ, զոր նմանահանութեամբ կը գնեմ: Երկրորդը նոյն թղթին վրայ իբր շարունակութիւն գրած է Պետրոսեան 28 Հոկ. 7 Նոյ. 1772 առ Սարգիս Արքեպ.: Իսկ երրորդը նոյնպէս Պետրոսեան գրած է նոյն թղթին վրայ առ Եօհ. Վ. Ղուրտիսեան:

Մեծապ. եւ Գեղ. Նորթ իմոյ, խոյրով պիտի անկնո մտք տիրեցնոյ յինն Տէառն Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կնատուն խնդալ միշտ ու տեղ:

Զաքարեա մնայական գիրք ընկալայ զողջոյնդ ի ձեռն իմ՝ օրոյ մատչելի՝ մատուցի: Երբք զգարք փոխարինել ընկալցիս ահա համբոյր յարգանաց: Իսկ սիրելի եղբայր իմ պատուական, բազում ցաւ թողի ինձ, ոչ՝ յարժանին վայր գիմելովք, այլ մարմնապէս անշտամամբ, օրոյ վան մորմարին ապիք իմ, խորով սիրտ իմ, Նոյ հովուեան, մը հանգուցանես եւս, արածեալք ի շուշանս, թուացեալք ի բարձունս ինկարեաց, եւ զի անցեր՝ ապա եւ

ողի բազմանացս ի տառապել զիս. խնդրեցի զքեզ, եւ ոչ գտի. կոչեմ, եւ ոչ առա զգայն. ահա երգմեցուցանեմ զդատերս Նորուստեցեալմի՝ դատուր բանիս, զի պատմեացն քեզ, եթէ խանդակաթեմ եմ ի սէր քո, զի որ ուրեմն զիս իրեւ զկնիք ի վրայ սրտի քոյ, եւ իրեւն զմտաւանի ի վրայ բազկի քոյ: Արդ՝ խնդիր իմ այս է ի յարգութենէդ, զի մի մնացես յաւմեք ասանդականաց վերաւորեալ, որոց փոխանակ ահա ես խնդրեմ զնորումն. աղաչեմ ամեն ի միտ զԵփեսոսն զանդուլութեան զնշան, որ յաղաղակէ Տրեից «արիւն զորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց», եւ ի կեդրեաւորական լուսցմանէ իջով՝ Պիղատոսի, ընկալաւ վիշտ ի սրտի իջոյ եւ արեան, եւ ի ժամ առ Հայր պատարագելոյն՝ ի նշան անդակալութեան՝ տրեւա խոցեալ՝ եհան վաղաշուկի զարկին եւ զուր. եւ զի պատմականութիւն քո ահա մատուցեր զմնացեալ կեանսդ՝ զուխտուր պատմանք, որ լիցի արեւաւոր սխակալութեամբ, ուստի մաղթեմ ներել, նաեւ խնդրեմ զվշտն զնշանն որ եկաւորութիւն գոյդ. եւ զորպիսութեան կաղութեանդ ծանօթութիւն, եւ առ ամիրս միամիտս ողջոյդ թէ ներ գոյն առ իս, եւ թէ որոց արժէ յատուկ զբող. այլն եւ պահանջեմ ի սիրոյդ թախանանք, զի յատկապէս զիւր մի սիրոյ եւ որհնութեան՝ առանց ինչ զկեանք բանից՝ զբեցես առ մահտեի Գառապար ամիրսն, եւ առ իս յեպսեան. զի ես մատուցից նմա. զայսոսիկ զէթ ի սէր նուտաւորութեանս աշառեալ կատարեցես. եւ զարդեմդ աստուածընկալ Հանապաղ մատուցես առ Տէր վասն իմ, ում կարօտիմ միշտ, եւ լիցի անձն գերապայծառ պատմականութեանդ միշտ՝ ի խնամ Տեառն ողջ եւ Հանգարտ յամբար ժամանակս ի հրճուան իմ, որ եմ:

Գրի. Տէր. Երուշ. 1879
Եւսեփէս

Արտթիւմ Պետմանեան: Նրկաթմախմալ արժողոյդ՝ յօղա բարձրութեամբ արդաւան վայրից Թոռոցնոց զհետ՝ արտաւարակազմ շրտաքցեալ զըմբացիցմ ցանկաւ համարտուր ինտ:

1772 Յոյնմիտի 7 թիւ հոկտ ի Կ.Պօլիս:

Եւ քանզի յատուկ է վերաւորելոց այն ինչ յընկալութեան վեր՝ զտաւաշին մինչ ողիւն եւ ի բերան վերին՝ ոչ այնքան զգալ զցառ, այլ ի Հեռանալ շնորհութեան եւ սրոյ՝ ուժգին ցառազնիլ, ըստ այսմ օրինակի եւ իմում զիւցեալ սրտի, զի զիւն բաժանման ձեր զոչ ինչ գրեթէ զգացի. իսկ ապա բանալ փղձկանաց՝ Տրտակազ արատուաց պաշարեալ զինու ցառոց կսկծանաց՝ խոցոտեցին զիւր տառապեցելոյս. ուստի եւ զուուրս երիտ յերեւ տառանեալ անպիտի տխրութեամբ, յաւուր հինգշաբաթի զնացի ի տուն պարսն Միքայելին յօր տեսի եկեալ գրաբիրէլ վերջ. յորեւն զտեւրութիւնդ ի պէտս սասկան ժողովոյ խնդրանք Պատրիարքին. որում պատասխանեցի զքէն զնալ ի թաւապետ, եւ ի ժողովն յայն զնալք անկարելի լինին, որ դարձաւ այնու ալախեմով՝ ի Պատրիարքարան. իսկ ի միւսում աւուր, որ օրն էր

ուրբամ յանցանել կէս աւուր, եկն վեբիլ տիրացու Մարգիս, եւ կոչեալ յեկեղեցի զուր հարցանել, զոր սայախեմով շկարացի դարձուցանել, քանզի եւ աղաղակեան հանդերձաւորեալ յաւազադանէն՝ շրջելոց էր մինչեւ ցգտանել ապա երգմեացիք առաջն եկեղեցի եւ պատմեցի յայնմ պահու, յորում արտահնչեալ էք ի կոկորդէ կոկորդիսի խմայելական տեւրութեան. որ ձեռն ընդ գոտի դարձաւ միջակտուր. եւ յաւուր երկուշաբաթի խորհրդակցութեամբ Բեքթօ աթ Զաքարային զնացի ի տուն ապլային, որ յառաջուց բերել տուեալ էի զիւս ապլայն, եւ նստեալ ի սեղան զոչ ինչ խոնցայ ցյաղեմալ, յորում էին Չ. Բարբ. եւ Չ. Բեռարիք, ապա բան արկեալ ի միջ բաղմալըս ի կարգութեանց աղեղոյս, եւ զհանդարտութեան տեղիս մինչեւ ամեն լինիլ ցանկալի վայրդ ժամանեալ, որում վերաբերեցի, եթէ ուրեմն որոյ ձեռն գտանիցէ, երթիցէ, ասեն, երանք. ապա զնացուք երթիցէ ի խաղաղութիւն, ասեն՝ ամեն, յայնչում Հանի զվեռլութն, որ մատուցի տիրացու յօհաննիսին, որ բացեալ եւ պտուր ինչ ընթերցեալ՝ Թուղթն անկեալ ի ձեռաց ի լացս Հեկեկեկանաց Հատու, նշոյալ եւ Պօղոսմ Թեոփեմեմբ հարցաբանեալ միարեւան ապա սկսան բարերանայն ողբալ, ապա ուրեմն բացան բերանք սոյն շոնմարան քուրեղ երկոցում, ոմն ձեռն ի գլուխ Հարկաներ, միւսն զՏէրս Շողբ, աղաղակ զուշման, հոծ ողբերգութեան, գոռին կականման, լալին կոծանաց, ճիշ կողկողանաց անվերջանալի. ժամանակն զիւրային, լայնք զգիւղ զուրին, միսկիւնք բեր, ոչ լեւին. աղաչէի, ճշէին. սաստեի, խոտեին. ապա սկսալ անծնանել յանձն, առնուլ զայս պաշտուն. եւ յայն վրդով լուսացաւ երեքշաբթին. յորում կոչեցի զմահտեի յակօր եւ զյօհաննէս աղայն զօհրակեանց, եւ զյօհաննէս փեսայ պարսն Գալուստին, եւ զտէր Աստուածաբան. երկու քորք, եւ Պօղոս քեռարիդ, որք բայեալ զինք բանալոյն եւ զուուն, եւ ըստ անփութերն զնեալ աւել Քան զգրեալսն գտեալ բարձին յաւուր յայնմիկ բաղում արտաուր, եւ բանալին տուաք մահտեի յակօրին. յայնմնէ տարանեալ լուր շուրջ, եւ ոչ կարէի շրջիլ համարձակ ի փողոցս, զի ամենայն ոք հարցաներ, եթէ ուր եւ վասն էր գնաց. ոմն ափսոսող, ոմն աւաղբ, ոմն երաներ, ոմն զպատմառու անծնաներ. ոմն զամբի չարկաներ, ոմնք ի խիղճ տառապելին, մատն ընդ բերան հիսնային, կեպ տեսին՝ չէպ արժանի այնպետի անձին վայելման. այլք ասեին թէ ընդ բուն բարս ընթացաւ, գորոց կոկորդ բաւար խցի բանից իրական, որք բաղեւէին զուրեւ եւ զառնային Ապա կոչեաց զիս արեւուն անուն աթուպետան, եւ զիւր ըստ միոյն հարցաբանեալ՝ բաղում կսկծան սրտի ցոլացոյց, որ չէր ձեւական բերանվաճառութիւն, մինչեւ յարատուս հարկանիլ, եւ ծանոց խորհրդաբար, եթէ թահտալն ասաց ինձ առաքել յեկեղեցիս զքարոզելս ի ծանոցանել ժողովրդեան որպէս երբեմն յաւուրս Եակօրայ զքէն. եւ ասացի՝ առ, թէ ոչ

1 Գրիգոր Պատմանեան Պատրիարք. Ե. իմ.

եւ առնուած ինչ զմանէ բան ի բերան յատանի, եւ ոչ քեզ անորո՞թիմ. եւ արդեւեցի ատաղ. նաեւ յանձնեաց ինչ լուելայն գրել քեզ՝ ի նմանէ ողջոյն սիրոյ եւ բարձմանց. զոր ահա ընկալցիս. եւ տերութիւնդ ի գրել առ իս զիր՝ յատկապէս ներգրաց գրեցես նմա ողջոյն, զոչ ինչ ցուցեալ ի շարէ մինչեւ ցարի: Ահա տեսեր զքաջութիւն Հոփոյն՝ որ անարի կարծեցեալ է ի բէն, եւ կառ. կածանացդ վայրագարութիւն. բայց թ հառնանքս գտեց զբիցն անել արտակ սիմնական, ընդ որ տարածեալ եմ ցանց, Նաեւ Բասենեան Յարութիւն վարդապետն քանիցս կոչեաց զես, եւ զցետս արտին եցոյց սակա անձանօթ լինելոյն գնացիցդ, զի կարօտ էի՝ առեր, վերջին օրհնութեանն. եւ թէ ետնջիմ ի խղճէ, մի գուցէ եւ զիս համարիցի ի աստուգ ներհակաց՝ մինչ երբեմն խօսի զպան իբր զներհակ, իսկ զմտաւորութիւն իմ էր ընդգիծարանութեամբս փաստին իւրում՝ զվրդով արտին դադարել. որ թէ՛ առ՛ ունիցի ինչ արտմնաբանութիւն՝ ներեացէ յայսմ մասի միամիտ սեռալանացս, եւ ահա ի վերագոյնդ գրոյս իմով գրուաւ՝ եւ իւր ձեռակն ստորագրութեամբ գրեաց զիր սիրոյ, զոր ընկալեալ ըստ գրեցիւն կատարեցես. եւ մանանեց զպատկի զիրն առ Գառպարն մի գանց առնուցուս, եւ զառ այլս պարզ օրհնաւար ողջոյնդ. որոց օրբորօր բորբոքի հուր կարօտիդ, որ եւս առաւել հրդեհ՜ի անյիշաբարութեամբդ: Այլ եւ մեծ Պետրոս ամբարայն ընկալեալ զգիրդ՝ արտառուգ գրել եւս զառ քեզ գիրն որ ընդ գրոյն, եւ կարի ընդգրկին հաւատով ցանկոյ քեզ, խնդրէ եւս միշտ ի բէն զգիր օրհնութեանդ, եւ յանձնեաց ինչ գրել առ քեզ, որ զնկական կենդանագիրն հաւատան Նմանութեան Պետրոսի վիմին հաւատոյ ներհան ճարտար պատկերահանի միոյ գեղազրել աացես, եւ յամենայնի գուարձայն տեսաւորութեան պարտաւորութիւն զիմին հաւատով եւ ըղձիկ մեծաւ խնդրող Պետրոսի առաքելոյ, եւ առաքեալ առ նոյն միամիտ լի հաւատով եւ ըղձիկ մեծաւ խնդրող Պետրոս մեծ ամբարայն վերագրեալ, որ ոչ լինի ըստ միւս սեռաչէին Պետրոսի նուիրանացդ զղեւլ քեզ ի վերջոյ: Իսկ ի գրելս եւ մահատիս Յովոր Հովուեան ամբարայն եւս յոյժ կարօտանօք գրել ետուն առ քեզ գիր սիրոյ, զոր ընկալնուս ընդ գրոյս. որոցն գործող յաւորս յայտարար յաղորդեալ քանի մի անձամեծ ուրախայի իբր. նոցա եւս գիր սիրոյ օրհնութեան գրել մի գաղաղակցիս: Նաեւ ընդ առաջին գրոյդ գրեցցես առ իս զարդարութիւն արամբարութեան յոյժանեալ քարց սարկաւազէ, որ ըստ կանոնիդ պարտաւոր է շարժիլ՝ օրպէս եւ գրես: Ազգ Սառնել վարդապետն ի նոյնքներ ինչ եկն ի Պրուսայում, եւ ըստ ըլլող եւ նշանակեալ նորին ի ձեռն նոյն արանց՝ օրով գու, եւ նպատակն՝ յոր գու չուցեց. ժամանակն մեր ընդ մերն, երբ առաւ տակաւնն անյայտ. զի յոր նշանակեալ պարտաւոր նաեւ սպասէ ուր եւ գնայցէ նաեւ, որ ողջունեաց մեծաւ

սիրով, եւ ընդ ածապարեղ Հացացաւ. որոյն դժուարացեալ եղանակ եկցի, ուստի Պատրիարքարանի եւ Գառպարանին թափառի առ շատուոյ առիթ, եւ քարոզէ թէ անդրէն ի Պրուսայ գնալոյ եմ, զի մահուա յօհաննեա վարդապետ հարեալոյն իւր ընդ իւր է, ոչ կարէ գտանել զիւրապ անշատման, Յեր յաղորդեց զգնացս իւր. զկնի որոյ կարի դժուարանայ բասնցւոյն: Ապալցին զիրն թղթոյ հացագործին հոգացի եւս առ նոստ վասն էր յատկապէս ոչ էիր գրեալ ողջոյն, որոց միսիթարութիւն միայն այն է: Նաեւ զքառասուն դուռն իսկոյն Պրոզան եւ թէյլիդ առ ի ոչ վաճառել զիրտդ այլոց ի մեա յիշատակ իւրեանց: Իսկ եւ առ ողինչ համարեալ զարդանս իմ ոչ էիր յատուի ձեռամբ ստորագրեալ զգիրդ որ առ իս, ոչ գիտես, զի ողջունեալք նախ զտորագրութիւն կամին տեսանել ի հաւատութիւն, զոր այսուհետեւ ոչ գանց առնուլդ արդշեմ:

Եւ արդ՝ մունեալիք ստութեան յանձնող հանեալ եւ զբն լուր, որպէս թէ ի բրոն ելեալ քո յեկեղեցի իմն Եւանց քարոզեալ եւ. զոր ոչ հաւատաւ: Ահա՞մ վարդապետն եկն յոմմիլլաւ: Աւետիք վարդապետն եկն յոյնիմիտս, եւ ողջունէ զքեզ, որ դարձաւ ի տեղի իւր անդրէն: Փոքր որդի թափառարի տեղոյս տուլթան մահաւ մեա անուն վեցանայ հասակաւ՝ ի ծագիկ ցանն մեաւ. յոկզման հոկտեմբերի. Եւրբարթի դուք անցիք ի ներուցէն, ի նոյն աւուր էլ ոգի՜ ցուելի Պարոն Գառնի Ձմիւնանցոյ ի մարմնոյն, եւ ի շարժիկ թաղեցաւ: Տափառի Սեփեր ողջունէ բանտի է: Նաեւ Սարգիս խալիֆայի որդի Անտոն աղայն համար ընծայէ սրբազան աղայ, եւ ուր ինիլի ի ծանուցանել ինչ, ի ձեռն իմ ընծայ առաքելոց է միկ պատուական միւճեսեմ թէստիմել, ինքն քիմիոնի աուց, գու եթէ այլ գուռով տիրօտայ, զրեա ինչ: Տեր Խահակ, Պաւլատ Տեր Գրիգորն, Տեր Փիլիպպոսն, տիրացու Գեորգն, տիրացու Տէլիկեթն ընդ որդւոյն, տիրացու Ռաֆայէլն, տիրացու Պրոզան Պետանեան ըղձիւ, Ձօհրապետն բորբ, Պարոն Գալուստ, յատկապէս զարանցի Տեր Գեորգն քո, Սանտայի մահատի Ստեփաննոս (որոյ աներ Տագեւ ամբարայն ողջական աւաղորանութեամբ աացեալ է, հայ վաթ. եթէ զիւրն աւուրս զկն շուրջ իմանայի. ի Պոզապէն սուրհանդակաւ դարձուցանելի, զարտն առեալ հանդարտ հանգուցանել յազգահով տեղի): Պարոն Միքայիլ վարդապետն (որոյ ի տուն եմ այժմ. որ աղանձօք խնդրէ ոչ զանց առնուլդ զԱրեւելեան ապագութեան օր մի յառաջ կատարելն. զոր եւս եւ աղանձի) Պարոն Միքայիլ իմ յոյժ մեծաւ սիրով: Մուրադեան Պաղտասար եւ Գառպար ամբարայն, եւ Ռաֆայէլ աղայն որդի Պաղտասար ամբարայն, եւ Յարութիւն չէլեյի թուռն (որք կալիսպանին պարտակն վարժութեան) եւ այլք բազումք, որոց բնաւքն ըղձիւ փափաքանայ՝ կարօտն. բազմանոց ցանկն համբուրել զտոյցդ ներբանս. եւ Նիսիւշանցի պարոն Ստեփանն եւս յատկապէս ողջոյն գրեցես, որ կարի խանդակալմ է ի սեր քո, եւ համարի նուիրեաց ըղձիւ մեծաւ, զոր ճանաչես լինել որդի

եկեղեցւոյ, Սեբա ամենեւին եւ Յօհաննու Աւր-
գապետի սիրելի աշակերտին քո ընծայեն սեր եւ
համբոյր կարօտի. եւ ընտանիքդ համանդամայն
արտասուք բարոյմբ կարօտակէջ սրբիւ համբոյր
գարշապարաց նուիրեն: Այլ եւ Վ. Հ. Անանիայն,
եւ Վ. Հ. Դանիէլէն համբոյր ընծայեն: Եթէ
հասեալ իցես ի ստար Հ.ս.ժ. ցանկալի, մատուցես
զհամբոյր բերանոյս փափաքանաց ճառածակա-
բանիւզ Վ. Հ. Գեորգ վարդապետին, որում սիրա-
հար եմ յոյժ յոյժ: Զօխական նիգամից ոչ ինչ
էր գրելոյ արժան, փասն այն գորիչս ընդ անա-
նիզ իմացութեան խնայեցի. զի յամենցին Տէր
Մարկոսին գրել առ որդին, առ ի ընդունել
գնահարին վճիռն ձեր. Տ՛՛՛՛ եւ ճիւ: Ցեղոյս կա-
ցութիւնին որպէս թողեր, այնպէս է անգնառ-
գան: Աղաչեմ անգրէն՝ մի ումք գրեսցես
զժման, որ բազում բարեկամացդ է բան:
Զառժանն անմիջ բարեանելոց հատուցանել ետ
Պատկանալ վարդապետն Տէր Յօհաննիսին, զի
յամենցեանց զանխին՝ յառաջուց ինքին վճարեալ
է, այժմ էառ. 280 դն. եւ բուրմիւք տէրտէրին
օրբա օրէ յաճախէ՝ մինչեւ բարեկամաց եւս սկսան
դարչել. քիմք Սօֆիճի մահտեի Յօհաննէսի կինն
բաժանեցաւ առանց հանդիսաւոր խալառակու-
թեան, զուտեքս այրն, եւ զգտեքս կինն առեալ:
— Իսկ եւ զայս ծանրէ, զի ի հոկում. Ինին ի
սրտոյ գրեալ էր առ քաղց օտրկաւազ յօհաննէս,
եթէ գտաւթիւն ինչ անկեալ ի մէջ Եփրեմին
եւ Հայէկոյ առաջնորդ Գարիկէ վարդապետին,
զոր բազում բազում կերպիւ տաքնապեալ Եփրեմն,
այպա ի գիշերի թիւֆիկով ապանել տուեալ է
զԴարբիւ Վ. Ն. զլուրդ ող լիցի: Այլ եւ այսօր
կրկին յանձնեաց մահտեի Գապայք ամիրայն
յապակապէս գրել առ տօրութիւնդ բազում ճա-
ռարութեամբ խոնցեալ, զոր ընկալցին անբժու-
թեամբ, եւ հատուցես մանեմարայ իղիմիտու
զառաջնորդութիւնն ճիշեալ զի մասն ետուն երկան
Պօղոս Վ. Սեդեոյն, այսինքն զՄուհալլէն, զՔիւր-
մաս, զՊալլէքեներ, եւ զարանեակոս սոցին, զուցէ
կացցէ զամիս 3, զսոցա մի բոտ միջէն ունիս
իմանալ մերձ ժամանակն ի Ս. Վ. Էն կենդանի
ձայնիւ: Աճրոյ Պետրոս Ամիրայն ինքեամ Պետրոս
առաջելոյ պատկերն ամենեւին անգնացանելի
է. զոր ինքեւ կանգուն ի վերայ ոտից. իսկականն
լինելոց է ի հոտութեանց հաւատարմանութեամբ
նմանութիւնն իցել է. լաւ չէրիկելով, եւ ի ներքոյ
զանուն իւր յիշատակեալ է. Նաեւ մինչեւ ի տէրու-
թենէդ ոչ առնում գիր, ոչ գրեմ, զի տակաւին
զանդիդ ոչ գրեմ. եւ ող լիք ի Տէր ի պարծանս
նուստադոյն որդեկի քոյ որ եմ

Յիսուսի ծառայ Արութիւն Պետանեան Կ. Պոլսեցի:

(Նոյն թղթոյ վրայ նոյն գրով):

Յատկական սիրով սիրեցելոյ առ յինէն
յօհաննիսի իսհմալարդ եւ մաքրակենցալ վարդա-
պետիդ համբոյր սրբալան աղջն կարօտիւ ընծայեմ:

Յայնմ ժամու. անպատեալ եմ ի ձենջ որդեւ
մարմին ի հոգւոյ՝ չքեալ լուծեալ կմակեալ թօշկա-
ցայ. բայց յառով ի սեր սրտի միութեան, ի նշան

որոյ՝ գրաւոր աննդհատ հաղորդակցութեան՝
ուշաբերեալ զգաւատոյցայ, որդ տես դու ինձ աստէն
եւ գգրկուածոյս զարմանաւոր հանդիսաւորութիւն
քանդի ելի յառաջգրան նաւահանգիստն, եւ տեսի՝
ի բարձր եւ Նորին իւր ի գիտանոց գիտաւորել՝
զեղայր քո զմահտեի Մուրաւան, որ փութացեալ
առ իս զձենջ հարցաներ, եւ գնաւ ձեր անսեալ
ինչայր զընթացին օրհնէր. ասեմ նմա, աղօթիս
արա, զի զպարուն պատուական բարձի ի նա,
յորմէ ահա գամ, որ զայնպիսի բանն բարբառեաց
յանդէաւ, մինչեւ՝ ի սրտէս ի ծով արտասուաց
ողողիլ. ապա ի լսելն զկին ութ աւարց ծանուցեալ
զայնօրեայն ասացեալ՝ զձենջ ոչ ասաց մի անգութ՝
շատ համարեցար նուաւ հոսանել եւ զկարտու
իմ առնելս եւ զյլլ նման. զոր իմովանն
մխիթարեալ հանդարտեցի: Արդ՝ ի Պօլսազն
զգրեալդ գիր մատուցի, որ կրկին ետ ինձ գրել
զպատկանին՝ զոր ահա ընկալցին զայս՝ համարեալ
եւ զիս երկրորդ մահտեի Մուրաւան եւ յերկուց
միակ գիր: Բազում կարօտ ի նմանէ, որպէս եւ
յինէն, մեծաւ սիրով համբոյր, եւ ինքեւ աղօթից
եւ ժամնշուաւոր եկաւորութեան գոյոց բաղձանս
եւ ինքեւ, զոր եւ եւ երկրորդեմ. աղօթի է առ
Աստուած վասն հանդարտութեան քոյ, զոր եւ եւ ոչ
մոռնամ. փափաքումն անգրէն տեսութեան քոյ,
որ յինէն նոյնպէս. ցաւ կիսմանց վասն բաժանման
առ ի քեն, որում մեծապէս կցորդիմ. միշտ յիշա-
տակ քո ի բերան իւր, յոր զանցանեմ քան զնաւ
Արդ զորս ողունեալ եւ ի գրիդ որ առ նա,
ամենեւեան բազում սիրով համբոյր աղչոյնուրեն
բայց զերկուս անուանս մոռացեալ եւ գրել նոցա
ողջին, այսինքն՝ պարոն Սէֆէրին եւ իսձոյ
Եփրիկին, նոցա եւս զուրք մէջ ցանկան համբոյրել.
ամենեւեան ընտանիք քո ողլ եւ առողլ են.
մանկուց եղբոր քոյ ի զարգացումն են, եւ օրհնու
թեանդ կարօտին. բուր բարեկամեջ հանդարտ
են՝ որպէս տեսեալդ էիր. Սէլվի սնտուկն քո առեի
եղբոր քոյ, զմխիթարութեան բան ոչ անխայեմ
ի նմանէ, եւ իսխ առ իսխ գնամ ի խանութն
միշտ: Սակայն ինքեմ ի քեն, զի ահա յորոց
առ Հայր Ապրակապետն գիր առաքեցաւ, եւ վասն
որոց ինքիւր ելել կամ յատուկ գիր եւ կամ յա-
տուկ զարմել արեւութեամբ վճարել ասցես զհա-
մայնն ի ստացումն բարեաց համբաւոյ մշտնջնա-
ւորութեան եւ ի բողբոջումն սիրոյ սիրահարելոց,
եւ մի ցրտութեամբ մուսաթեմութեան կամ քի-
նահանգութեան զիջումն համբոյրել. եւ յամենայն
գիրս՝ որ ի բերանոյ Հայր վարդապետին, զյատուկ
ձեռնի իւրոյ ստորագրութիւնն գնել ասցես. եւ
այս բազմութիւնն ի ձենջ ասացելի գրեանց հար-
կաւոր յինելն յառաջնու՝ նուագին է, եւ ոչ միշտ,
զի ապա ի կան ձեր է: Մի ինչ քամահմանց եւ
վեժժիւնդութեան բանն գրել ձեռն արկանիցէք
եղեալ զբան անբանից կարող զձեզ վանելոյ,
որով առաւել պարծին, քան պապանծին, պլլ
լինելով անյիշալար թողուլ անյուշ. որք ահա
չեկինս բոտ ինքեանց, եւ չեկինեղին առ յայպին
անշէլ բոցով խղճի մտոց, իւրաքանչիւրքն կառ-
կածեալ մի թէ են իցեմ, մի թէ են իցեմ.
այսինքն ինքնախախտ կշաւմութիւն պապանձաւ

կան ամօթ չարութեամբ առաւել է քան զքեզական պատիժ՝ զոր կրեն. զմնացալն խոհմութիւն քո իմաստասիրեացէ, եւ ջայտոյ ոչ մի ինչ վատարմամբիւն, այլ հոշակ բարեաց, անէծ պատճառ եղեց, փափարմի ընդագին անուանն լոյս, եւ որք կսկծանաց վասն բաժանման առնեն ամենայն, այլ զինչ քան զայս մեծ բարեբատութիւն. իսկ եթէ անարգութիւն ինչ ի թշնամաց այսուհետեւ շնջիցի, իսկոյն գրեմ ձեզ. զի մինչ շնջէ առաջն բանակ թշնամաց՝ ասպատակաց ներկայութիւն, ընդ թր լինի ժարտիւ հանդիպիլ. ահա զայսոսիկ ոչ համարակցեցոյ գրել հայր վարդապետին, գու որոճացես եւ ծանուցես, զի ընդ ձեր եւ զարեհ համարութեան ձերայ կամիմ անմեռ կենդանութիւն: Այլ եւ ամենայն ամբողջ, չէլէպէք, քահանայք, եւ բարեկամք համբոյր եւ սեր ընծայեն թեզ, զորոց անուանա եթէ գրէի, ոչ բաւեր հնգապատիկն թղթոյս. յատկապէս Տէր Գեորգն, Տէր Փիլիպպոս, Տէր Ստեփանն, Տէր Գրիգոր Գեորգն, թողում զայս, զի եւ ժամանակն ահա ոչ ներէ. ամենեւին դառ իս գիրն քո յատուկ, եւ զհայր վարդապետին իւր ստորագրութեան մի պակասեցուցանել աղաչեմ. զի եւ ես պետեմ միմիկարեցիմ. եթէ հաւանքս գրեանա առ իս հասուցանել հաճիք, չէ ընդունայն, զի փութով հասուցանեմ ի տեսար, զոր այլոց չէ փոխ. եւ առ այժմ ոչ էր հարկաւոր այլ գրելի. այլ ողջ լին ի Տէր Յիսուս ընդ բազում ժամանակս բարեկամ ամաց ի հրճուանա նուաստութեան իմոյ, որ եմ յետին ամենեցուն, բայց ոչ ի սիրելոյ գիրքիդ իմ ի գրիտառս:

Յիսուսի ծառայ անպիտան
նուառա Արութիւն տի Դեանա.

1715

11

ի Կոստանդնուպոլս

Հասցէ ի ձեռն Տիառն Սարգիս Ենդիսիկ Մարտիկոս
կոպոսի Ենդիսիկոս Կոստանդնուպոլսի Մարտիկոս Կոստանդնուպոլսի
կնքեցոյ թագաւոր թալուսթեան:

Կալիսիական ձառնա

Կոստանդնուպոլսի Մարտիկոս Կոստանդնուպոլսի

Ի Մարտիկոս, կամ ի ստորագրութեան
եւ կամ իւր եւ իւր:

Սարգիս Կ, Պոլսէն մեկնելէն ետեւ՝ իրեն հաւատակից բարձրաստիճան եկեղեցականներէն երեքն անոր ետեւէն գացին: Առաջինն եղաւ Սամուէլ Եպ. Երզնկեցի, Առաջնորդն Պոլսի սայուս, որ 4 Գեկտ. 1772ին փախաւ գնաց Էսթ, ինչպէս տեսանք:

Այնուհետեւ մեկնեցաւ Գրիգոր Պաւարիարք Պաամաճեան Եւսր վարուց մասին հեռու եւալ տեղեկութիւնները քաղած եմ, եւ վերջնականապէս ստագած անոր մահուան թուականն ու տեղը:

Գրիգոր Ե, Ա. Պաամաճեան կամ Աստուածատրեան, Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, ծնած

1715ին ի Կ. Պոլսի, էր թուռ Սամաթիոյ «Ս. Գեորգիայ եկեղեցւոյ Աւագերէց Տէր Մովսէս քահանայի», որուն եղբայրն էր Տէր Մարտիրոս քահանայ, եւ ասոնց սերունդէն մէկ գարու մէջ եօթը քահանայ յաւալը եկած էր, ինչպէս կը գրէ ինքն Գրիգոր Ա. ինքնագիր կենսագրութեանը մէջ, զոր գրած է 1784ին ինքնածառն անկախ ետեւ ի Վենետիկ եւ Սլեքոնս մինչեւ 1789, գտաւրն թեոյն զորով մը Այս մի միակ սկզբնագիրը կը պահուի ի Կ. Պոլսի Աստուծոն Միտրանութեան դիւանը. Բարգէն Ա. Կիւլէսերեան հրատարակեց զայն Բարիկ «Յիւլապարան» 1905—7: Գրիգորն Նայրը, որ հաւանականօրէն (Տէր) Աստուածատու կը կոչուէր, կ'ըսուէր «Պաամաճի օղլու» (Սարգիս Գպիր Սարաֆ Յովհաննիսեան, ձեռագիր): Գրիգոր 22 տարեկան երուսաղեմայ վանքին միաբան ըլլալով՝ աշակերտած է երուսաղեմի Թորոս կամ Թեոդորոս Ա. Կորնուացի (Մշեցի, Խորենացի, Զգնազգեաց) Պատրիարքի (1752—1761 Սեպտ. 6 ի): 1750ին խառնաւորներ բերելով երուսաղեմէն ի Կ. Պոլսի, հոս մնաց եւ Եւգրիկոս Եփրատիութիւն ընելով զբամն հոն զրկեց («Յիւլապարան» էջ 210): 1757ին Թորոս Պատրիարքն երուսաղեմի զինք Կ. Պոլսոյ փոխանորդ՝ Կիւլէս անուանեց, եւ Թորոսի մահուանէն ետեւ՝ յաջորդը Կարապետ Ա. Գանձակեցի (Արեւելոյ) (23 Մարտ 1762—1768 Յուլիան 24 ի) ինքն պաշտօնին մէջ հաստատեց զինք 14 Գեկտ. 1762 թուակիր թղթով (անդ, էջ 209): Գրիգոր Ա. 1758ին կամարակապցի Մահմետ Ալեքսանդրեան Գեորգու Ափրաթի եւ Ղազար Ամիրաթի միջորդութեամբ, որոնք արքունի վաճառապետ էին, յաջորդեցաւ հրովարտակ մը ձեռք բերել, որով երուսաղեմի Ս. Աստուածածնի գերեզմանին վրայ Հայոց ունեցած հին իրաւունքը հաստատուեցաւ (Ա. Ա. Արպոյանեան, «Բիւզանդիոն» 1905, Թ. 2734): 1762ին ի Կ. Պոլսի գումարեալ ժողովի թեպէտ զինք երուսաղեմի Թորոս Պատրիարքի յաջորդ ընտրեց, սակայն ինքն ամենայն հաստատութեամբ հրաժարեցաւ (անդ, էջ 87): 1763ին գում գափու Մայր եկեղեցւոյ դէմը՝ երուսաղեմաւորն շինեց (էջ 89), 1762 Մայիս 11ի հրդեհին Մայր եկեղեցւոյ շուրջն այրած աներուն հոգը գնելով՝ 1764ին Մայիս 13ին ի համագումար ժողովի Յակոբ Պատրիարք Նախան հիւանդապետեան պատճառաւ հրաժարեալով՝ ամենուն հաւանութեամբ վերջապէս զԳրիգոր Ե. Ա. ընդ

տրեցին Պատրիարքը, որ ամենայն սաստկութեամբ ընդդիմանալէն ետեւ՝ ստիպուեցաւ հաւանիլ Պատրիարքին եւ ժողովուրդեան թախանձանաց, Մայիս 15ին Բ. Դուռը գնաց, ու Պատրիարքական խնչն հագցուցին իրեն (էջ 232)։ Իր պատրիարքութեան ժամանակ շատ նեղութիւններ եւ զրպարտութիւններ կրեց, զոր կը ստորագրէ «Յիշատակարանին» մէջ. յանդիմանուեցաւ հակառակորդներէն թէ «դու ես որ զազգաբոլոր լատինացուցեր եւ հնազանդեցուցեր եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ Հայրապետներուն», (էջ 153) թէ «զէ իբր զՍարգիս (Սարգիս) եւ զՍամուէլ (Պրոսպեր)» եպիսկոպոսունս եւ իցեմ քնոսա առաքող յարեւմուտս՝ տալով նոցա երկուսին ԸՃ (= 800) քսակ փողս հարկագիրս լինելով ի վերայ նոցա թէ գնացէք եւ ի յանդանոր դպրոստունս բացէք եւ սահմանեցէք որ ես աստի յորդորեալ մարդիկ առաքեցեմ աստի առ ձեզ վասն ուսնելոյ զլատինականս», եւ թէ «զբոլոր զազգն իմ եւ զժողովուրդս հնազանդեցուցեալ փափին Հռոմայ եւ հետեւիլ նմա։ Ուստի բոլոր ժողովուրդք հայոց ընթանան ի յեկեղեցիս լատինացոց» (էջ 238)։ Պատրիարք ընտրուելու ժամանակ խոստացան իրեն որ անմիջապէս եպիսկոպոս պիտի ձեռնադրուի, սակայն երբ 1767ին ուղեց Ելջիմանին երթալ, իւր թղթովն խոստացաւ մինչեւ կարին եւ նոյն իսկ Կ. Պոլիս գալ ձեռնադրուել, Գասպար ամիրայն հակառակեցաւ. Սիմէոն Աթոռ. ալ թոյլ չտուաւ որ Պոլիս եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուի։ (Համեմատե՛ք Աղանանց, անդ՝ էջ 282, 283, 284, 285)։

«Յիշատակարանի» մէջ կը յիշատակենաւ հետեւեալները։ 1765ին Տրապիզոնի առաջնորդ էր Երզնկացի Բարսեղը կոչեցեալ Աթմանս եպիսկոպոսն, որ էր «այր սակաւահասակ եւ ամբարշտոյ, որմէ շատ կրեց Գրիգոր (էջ 151)։ 1765ին «լիբր եւ անհարկի Գահրալը կոչեցեալ Սանտալճի Սարգիս...» քսորուեցաւ Այնթորը։ 1768ին Տիպաճի ողու կոչեցեալ Սարգիս Երեցն Սամաթիոյ եկեղեցւոյն քահանայն «ըստահակեալ... քրմիճէր» (153)։ 1769 Գեկտին «Դուռն պալլելն ողու երամ սուտ քրիստոնեայն մասնաւ եւ զըպարտած է զԳրիգոր (153)։ 1770 Նոյն «Մովսէս ոմէ կարգաւոր միտեալ ի աղանդս ալազգեաց», շատերը լեզուազարեցուց, կարծելով թէ Գրիգորն է պատճառ (153)։ Սոյն ուրացեալ Մովսէսին դէմ ոտանաւոր մը գրած է «Բանասէր տիրացու Մինաս, ի ծնէ կոյր, ի կարգէ մուրացողաց» (Սարգ. դպ.)։ Նոյն

տարին Պոլիս կը գտնուէր Գահրալը անուն Սեբաստացի կարապետ վարդապետն, առաջնորդն Սեպուհայ լիբրն, «այր սպու եւ անձոնի», որմէ շատ կրեց (154)։ 1772ին «Թոխաթի Զեւառն ողու կոչեցեալ Յարութիւն եպիսկոպոսն, աստեցեալն եւ բանագրեալն ի Սիմէոն կաթողիկոսէն», Պոլիս եկաւ, որմէ շատ վնշտ կրեց Գրիգոր (154)։ 1772ին Յակոբ Պատրիարքին աշակերտը Պետրոս Ա. Ստամպուցի մեռաւ, եւ ժառանգները դատ ըրին Պատրիարքին դէմ (154)։ Նմանապէս Բալուցի Մանուէլ Երեցն եւ իւր երբեմն գործակատար Անցի Աբրահամ իր վրայ այլեւայլ ամբաստանութիւններ ըրին, եւ թէպէտ Մանուէլ քսորուած էր Յակոբ Պատրիարքէն, սակայն Գրիգորի ժամանակ Պոլիս եկած էր, եւ Սիմէոն ամիրայն ստիպել է զԳրիգոր, որ Մանուէլին ներէ եւ քարձեալ փիլոն տալ։ Աբրահամ եպիսկոպոսն Ստամպուցի, որ Սիմէոն կաթողիկոսի կողմանէ Զմիւռնիայէն Կ. Պոլիս եկած էր, եւ կաթողիկոսը կ'ուզէր զինք իրեն փոխանորդը դնել, Գասպար ամիրան էր, որ Աբրահամ քսորման հրովարտակը հանել ստիպեց, եւ հրամայեց որ զԱբրահամ Իւսկիւտար ճաշէ հրաւիրէ, խմցեն եւ յետոյ պատրաստ լուսնն յանձնէ, որ զինք տանին Այս առթիւ կը յիշէ Գրիգոր, Անցի Գեղեցիկոս չեխցի Սահակ Ա. եւ Աբրահամիկոպոսն, իբրեւ Պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսոյ (1707 Յունուար 22—26 Սեպտ. վերստին 30 Գեկտ. 1708—1714) որովհետեւ կաթողիկոսայ էր, Կէտիկ փայայեան անցած ժամանակ՝ Հայերը պատուահանէն «Թափեցին զգարշուծիւնս ապաւառից ի գլուխնոր» (187)։ Նմանապէս կ'ըսէ. «Ովանէս պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ Բագիշեցի, յարեան ի վերայ նորա ի մէջ յեկեղեցւոյն սուսերօք եւ բոքօ, վասն ձանձախելոյ նորին զճշմարտութիւն եւ հետեւելոյն նմա, որ ոչ սակաւ զաղմուկս յարուցին եւ նոխարանքն բանս եւ հայհոյութիւնս խօսեցան եւ այնքանս որք կամէին ի կենաց հանել զինքն» (189)։

Իգնատիոս Եպս. Արաբկելցի, կաթողիկոսայ, իր մէկ գրութեան մէջ կ'ըսէ Գրիգորի մասին. «Ջաքարիա Ա. Նուիրայն Ելջիմանի... զնոյն սրկիպան, որք էին հակառակք Յակոբ Պատրիարքին, յարոյց եւս ի վերայ Գրիգոր Պատրիարքին, որք երբեմն զփողս խնդրէին, եւ երբեմն ի վերայ ուղղափառաց զհակառակս յարուցանել զրդէին, նաեւ առաւել ամտացեալք ի մուլութիւնս այլեւայլ բարուրանս յօգէին ի

վերայ նորա, եւ քանիցս անգամ արդուհալ ետուն ընդդէմ նորա՝ տեսնով, թէ փռանկացեալ է, եւ կամի զգործութիւնն բոլոր կաթոլիկ տունել: Եւ այսու ոչ շատացեալք այլ եւս քան զեւս առուել խոտացեալք է կարութիւնս, զբանս անորէն բարութեաց յոգեալ, արդուհալ ետուն վերստին, թէ սա ի մանկութենէ տաճկացեալ է, եւ այժմ քրիստոնեայ է եղեալ, վասն որոյ յամենայն կողմանէ անճար ճանաչեալ կամաւ իւրով հրաժարեցաւ ի Պատրիարքութենէն, եւ ելեալ գնաց ի Կիպրոս, եւ անտի ի Հռոմ, ուր զսգոնա հոգոյն, եւ զմարմնոցն հանգստութիւն գտեալ տպահովացաւ, եւ այսպէս զըսած՝ 1772 փետր. 2ին, Գշ. օրը, Պատրիարքական եկեղեցին ժողովք ըրած է, հրաւիրելով վեց Գեորգիոս, եւ հրաժարած է Պատրիարքութենէ: Սակայն ներկայք որ հազարէ աւելի էին, մերժեցին հրաժարականը, եւ 200է աւելի կնքով մահաբանակ գիր տուին, զոր գրած էր իւր փոխանորդն ու Վիլի եւգոփիացի տիրացու Սարգիս, յորում կ'ըսէին թէ գոհ են իրմէ եւ իրեն հակառակորդները պիտի ճնշեն. որով օտիպուեցաւ շարունակել, բայց անոնք իրենց խոստումը չպահեցին (անգ. «Ազգեցութիւն... առագցն», որ տակաւին տպուած չէ): Բայց երբ Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեան 1772 Սեպտ. 29ին Պոլսէն փախաւ, ինքն ալ քիչ ետքը վերջնականապէս հրաժարեցաւ Պատրիարքութենէ (էջ 233): 1773 Հոկտ. 22ին Կիրակի օրն, Ս. Խաչի Գիւտի տօնին, Գասպար Ամիրայն զԳրիգոր կը կանչէ Առաքել Ամիրային տունը, ուր ամբողջ եւ խորհրդականք ժողովուած էին, եւ կ'ըսէ Գրիգորին. «Գու՛ն հրաժարի՛լ կ'ուզես, անք չենք ընդունիր»: Սակայն Գրիգոր կը պնդէ իր հրաժարականին վրայ, եւ 1773 Նոյ. 28ին նոր ժողովի կը հրաւիրէ մեծամեծները. սակայն Գասպար ամիրան ժողովոյն նախընթաց օրը Գրիգորին կը հրամայէ հակառակ անոր ընդգիւծութեան՝ որ ժողովին մէջ չերեւայ, այլ Խսկիւտապ փակուի, եւ ինքն Ամիրայն ժողովին մէջ հրաժարման խօսքը կը բանայ եւ ընդունիլ կու տայ: Գրան տրուելի յայտարարութեան մէջ Գրիգոր հրաման կ'ուզէր, որ կարենայ ուղած տեղը բնակիլ, ինչպէս իր նախորդն Յակոբ: Սակայն ամիրայն ջնջել կու տայ այս կտորը: Հրաժարելէն ետեւ Գրիգոր իւր տան ամիս Խսկիւտապ փակուած մնաց. վասն զի Գասպար Ամիրայն թողլ չէր տար որ դուրս ելլէ. եւ երբ Ամիրայն Վարդապետի տօնին վաճը կու գայ, Գրիգոր մինչեւ անգամ Ամիրային ոտքն

ինկած՝ կը խնդրէ որ թողու երուսաղէմ երթալ. Ամիրան կ'ընդդիմանայ. կը խնդրէ Թէքիրտաղի առաջնորդութիւնը, կը մերժեն: Իրեն կ'առաջարկեն որ Էջմիածին երթայ՝ յուսացանելով որ Վաթիգոն կ'ըլլայ. Կամ Աժդարեան երթալ առաջնորդ ըլլայ: Գրիգոր վերականգն կ'որոշէ որեւէ կերպով հեռանալ Կ.Պոլսէն եւ մեկնիլ ի Հռոմ: Նոյն միջոցին Կիպրոսի առաջնորդութիւնը ազատ ըլլալով՝ կը խնդրէ, կ'ընդունի, եւ 1774 Հոկտ. 26ին կը մեկնի Պոլսէն: Սակայն Մուրատեան Գասպար Ամիրայն թող չի տար որ Գրիգոր մեկնելու օրն իր ծն. բունի մօրմէն հրաժարական եւ Սհուրութեան տունու, այլ նոյն գիշերը «ի ձեռն Համար. ձուռին իւրոյ Խսկիւտապցւոյ» Չօպանեանց օրհնեալ անէն ուղղակի փոքրիկ մակոյկ մը գնել կու տայ: Ճամբան փոթորկէն ուղեւորներէն ոմանք կը խղրուին, եւ ինքն հազիւ հրաշքով Կիպրոս կը հասնի: («Գիշատ», «Ողբանագիր... առ ընթերցողդ գրուած 30 Մարտ 1789, տակաւին անտպ»)։

Բայց իր բուն որոշումը եր եւրոպայ երթալ. 11 ամիս ետքը նաւ մը գտնելով երկար ճամբորդութենէն ետեւ, հասաւ Վենետիկ 1776 փետր. մէջ, եւ հոն Հայոց եկեղեցւոյն մօտ տուն մը վարձեց: Ասկէ Ս. ժողովոյն գրեց Հռոմ երթալու եւ Ս. Բահանայապետին ներկայանալու: Ս. ժողովը զինք սիրով հրաւիրեց, եւ Հայոց օթեւանին մէջ իրեն համար մասնաւոր տեղ պատրաստել առաւ. ինչպէս կը գրէ Հռոմէն Սարգիս Վ. Թէքիրտաղցի առ Սամուէլ Եպ. ի Պոլսու 1776ին (Գրւ. անտ.), զՏէր Տիմոթէոսի սենեակն ծեփեցին եւ ներկեցին եւ ի միջի զհաշտ Թեոփոք եւ վարագուրք ի փրփականտայէն, եւ մեծ մովթախը եւս իւր զատեցին, Ըստ Ն. տ. Մայիս 28ին Վենետիկէն մեկնեցաւ, հետն առած Միսիթարեան վանքէն Հ. Ստեփան Վ. իւր թարգման եւ Գաղատացի սարկաւաք մը, իւրեւ փորաւոր, եւ գնաց «առ ցանկալին ամենայն ազանց քրիստոնէից». հոն ամենէն սէր եւ շատ յարգանք տեսաւ, Հռոմ մնաց իւր ինն ամիս: Ս. ժողովէն խնդրեց որ ծովեզերեայ քաղաք մը բնակի. թողլ տրուեցաւ Անքոնա նաւով: 1777 Ապրիլի մէջ Անքոնա գնաց, եւ հոն բնակեցաւ իւր վեց տարի: Անուհետեւ խնդրեց Ս. ժողովէն որ Վենետիկ բնակի, վասն զի Անքոնա փոքրիկ հայ մասունք մը եւ քահանայ մը միայն կար, եւ ինքը տեղւոյն լեզուն ինչպէս նաեւ լատիներէն չէր հասկընար եւ գոհարութիւն կը կրէր:

1782ին (Ապրիլ 24ին՝ Թուղթ Ստեփ. Աբբա Յարութիւն Աբբ. Բանեցի, Գիւ. Անտ.) վնեխի փոխգործեցաւ, ուր Մխիթարեանց զանքը մնաց քանի մ'ամիս (18 Մայ. 1782, Թուղթ Ստ. Աբբ. առ Յարութիւն Աբբ. Բանեցի, Գիւ. Անտ.), մինչեւ որ քաղքին մէջ յարմար բնակութիւն գտաւ: Տեղւոյն Հայերէն, մանաւանդ Սեդեքեան Բողոքականացի մեծ հիւրընկալութիւն տեսաւ:

Անտոնեան Հարց Մատենադարանին Թիւ ԾԳ գրչազիր ձեռագիրն իբրեւ պահպանակ գրուած նամակ մը գտայ. այս նամակը գրած են "Ստամբուլ", վեց եկեղեցեաց քահանայք եւ ժողովուրդք առ Նշանուար ոմն Գրիգոր Վարդապետ, որ երբեմն Կ. Պոլսոյ վրայ առաջնորդ օրհնուած եւ զայն հովուած էր, եւ այն գրուած թեան ժամանակ հեռու տեղ մը կը գտնուէր: Գրողները՝ 40—50 երեք, որոնց անկ էր ըստ հին սովորութեան Պատրիարքի ընտրութեան առաջին ձայնը ալ, կը ծանուցանեն թէ Զաքարիա Պատրիարք գահնկէց եղաւ, որ զերեսը շատ չարաչար էր, եկեղեցիներու ծախուց պատճառ եղած, եւ արգելած էր այդ Գրիգոր Վ. ին ինչպէս նաեւ Հոգեւոր Տիրոջ (Կաթողիկոսին) անունը յիշատակել: Քահանայք թէպէտ կ'ուզեն Գրիգոր Վ. Ը դարձեալ Պատրիարք դնել, սակայն ալք արգէն որոշեւր են Երուսաղեմէն Կարապետ Վ. Ը բերել եւ անոր անուան պատրիարքութեան դերութիւնը տուած են: Եւ այն միջոցին Գրիգոր Վ. ին նամակներ կը հասնին, որուն վրայ քահանայք կ'ուրախանան եւ ժողովուրդեան կամքին համեմատ Սուլու Մանասըրը (Ս. Գեորգ եկեղեցի Սամաթիոյ) ժողովք կազմելով՝ թէպէտ կ'ուզեն կանոնօք եւ օրինօք գործեալ զԳրիգոր Վ. Պատրիարք դնել, սակայն ժողովուրդը կը պատասխանէ, թէ արգէն դերութիւնը Կարապետ Վ. ի անուան հանուած է, ուստի քահանայք պէտք են ասոր ճարը գտնել: Իսկ Էէհրի 2Էլէպի, Խոճա Սեֆէր եւ Խոճա Գասպար կ'աւելցնեն նաեւ՝ թէ Գրիգոր Վ. ծերացած է, անոր համար Թող Կարապետ Վ. ին վրայ մնայ դերութիւնը: Ուստի, կ'ըսեն քահանայք, թէ իրենք միշտ զԳրիգոր Վ. իրեն հովիւ կը նկատեն, եւ եթէ Պոլսի գայ, կնիպ կամ Կարապետ Պատրիարքի հետ միաբանիլ եւ ինքը միայն Հոգեւոր կառավարութիւնը կատարել, եւ կամ դիւրութեամբ կրնան յետոյ դերութիւն Գրիգոր Վ. ին անուան գործընել:

Խնդիր է արդ, թէ այս նամակը ո՞ր Գրիգոր վարդապետին ուղղուած է, որ երբեմն Պոլ-

սոյ Առաջնորդ Պատրիարք եղած ըլլայ: Թող տալով Գրիգոր Վ. (1526—1537) եւ Գրիգոր Գ. Խամանցի (ընտր. 31 Հոկտ. 1801—1802 Հոկտ. 21) Պատրիարքները, որոնց հետ ամենեւին առնչութիւն չունի նամակս, կը մնայ նախ Գրիգոր Բ. Կեսարացի՝ ըստ ընկալեալ ժամանակագրութեան, որ պէտք ունի ուղղուելու: 1601—1610, 1611—21, 1623—26 Առաջնորդ-Պատրիարք Կ. Պոլսոյ Յակոբ երէց, եղբորորդի Գրիգոր Վ. Կեսարացւոյ, Յիշատակարանի մը մէջ (Բաբգէն Վ., "Լոյս", 1906, էջ 1184 ծան.) հակառակ ծանօթ հեղինակներու ժամանակագրութեան, կ'աւանդէ թէ Գրիգոր 1633ին դարձեալ Պատրիարք եղած է Կ. Պոլսոյ եւ 1636ին (եւ ոչ՝ 1635ին ըստ այլոց) ի Կ. Պոլսի մեռած եւ թաղուած է ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին Ղալաթիոյ: Եթէ այս չէ մեր փնտռած Գրիգոր Վ., այն ատեն պէտք է որ ըլլայ մեր Գրիգոր Վ. Պատմաճեանը:

Նամակին Գրիգոր Վ. Կեսարացւոյ վերաբերեալ նպատաւոր պարագաներն են. 1. Իր ժամանակ կար Զաքարիա Վ. Վանեցի՝ կրկին անգամ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, որուն յաջորդ կրնար Գրիգոր Կեսարացին ընտրել ուղղուել երբ անկալ Կ. Պոլսէն հեռու (Պրուսա, Լեհաստան, Կեսարիա) կը գտնուէր: 2. Նամակին մէջ յիշուած Էէհրի 2Էլէպի, Խոճա Սեֆէր եւ Խոճա Գասպար անուններն աւելի այս ժամանակի կը յարաբերին, երբ կար Էսահի 2Էլէպի, եւ արեւելեան (Ընդլայն) հարուստներ, որոնք "Խոճա", տիրապետ ունէին, որ յետոյ բոլորէ անհետացաւ ի Կ. Պոլսի: 3. Անտոնեանց Մատենադարանին յիշեալ ձեռագիրն կազմը 1655ին Նորագուծ է, ուստի կրնար յիշեալ Թուղթն իբրեւ աւելորդ կողքին դրուիլ: 4. Սաղմոսի մը շատ կարեւոր յիշատակարանը կ'աւանդէ (հակառակ Հ. Սատուրի, էջ 91, եւ այլոց) որ մինչեւ 1623 Զաքարիա Պատրիարք էր. "Գրեցաւ ի Թուականիս Հայոց Ռ-2Բ (= 1633) ի գիւղաւ քաղաքս Իւսքիւտարի, ի դուռն սուրբ Կարապետին: Էս տարին Զաքարէ վարդապետ ման գուլ արին ստամպոցիք: Սուրբ Կարապետոյ Ռ-Ճ զուռուշ: Իւսքիւտարոյ քահանայք եւ ժողովուրդք նոր գնեցին զեկեղեցին: Աշխարհ մեծ եւ շատ ազմուք եղաւ ի մէջ սոցաւ: Ի Թուականիս այսմիկ Կոստանդիանոյ քահանայք եւ ժողովուրդն մահալ եւ արժանի տեսան Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն գեսպանօք Խաւուրեցին բերին Բոհան օսկերեբան հայրապետին աթոռին արժանի արարին" (Տերյոյնց,

«Հյստն», 1847, թ. 27—80), որ եւ վախճանեցաւ 1636ին (Սրբաւանդանց Գ., Թորոս Աղբար, Վ. էջ 294, ուր կայ նաեւ Գր. Վ. Կեսարացոյ կտակը)։

Դիտելու է որ Զաքարիա Վանեցոյ յաջորդը Կարապետ շէր. ոչ 1623ին եւ ոչ 1633ին պատրիարքանայաւ ժամանակ Գրիգոր Կեսարացի ծերունի կրնայ համարուիլ, քանի որ 1595ին վարդապետ ձեռնադրուած էր, որմէ մինչեւ մահը 41 տարի կ'անցնի, եւ հաւանաբար 60—65 տարեկան մեռած է։

Իսկ Պատմաճեան Գրիգոր Պատրիարքին ինպսպս կրնայ հետեւեալները դիտուիլ. Զաքարիա Կաղզուանցի Պատրիարքն (30 Նոյ. 1773—1781 Մայիս 20 գահընկէց) էր որ թէ՛ կաթողիկոս Գրիգոր Պատմաճեան նախկին Պատրիարքին եւ թէ՛ Եղմիածնի Ղուկաս Նորընտիր Կաթողիկոսին անունը շէր ուղեր որ յիշուի, եւ իր անգթութեանցն ու գողողութեանը համար ժողովուրդը զինք գահընկէց ըրաւ եւ տեղը Պատրիարք դրաւ Յովհաննէս Համասեանցին կամ Պաղտատացին (2 Յունիս 1781—1782 Մարտ 23), որ Երուսաղեմայ միաբան էր եւ Պրուսայի առաջնորդ։ Նամակին մէջ յիշուած երեք ամբարշտներէն միայն Գապարի համար կրնանք ըսել՝ որ հաւանաբար Պատմաճեանի ժամանակակից եւ հակառակորդ Մուրատեան Գապարը Միքիան ըլլայ։

Սակայն ստոր ալ էր հակառակի այն պարագան՝ որ Յովհ. Համատանցի ինչպէս նաեւ Յովհ. Խուլ շէն կոչուիր նաեւ «Կարապետ», եւ առջինը թէպէտ Երուսաղեմի միաբան ըսյց Պրուսայէն բերուեցաւ։ Արդ, քանի որ Զաքարիայի մը յաջորդող ուրիշ «Կարապետ» Պատրիարք մ'անձնանօծ է, (թող Կեսարացի Կարապետ կամ Կրպո աշխարհիկ քահանան, որ յետոյ վարդապետ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, վասն զի տարբեր ժամանակ մը 1676—1689 Տինգ անգամ Պատրիարք եղած է, առանց Զաքարիայի մը յաջորդած ըլլալու,) կարելի է թերեւս որ նամակս ուղղուած էր Գրիգոր Վ. Պատմաճեանի։ Երկու գէպքին ալ նամակս կարեւոր ըլլալուն՝ ամբողջական հոս կը հրատարակեմ։

«Ստամպոլու վեց եկեղեցւոյ. քահանայիցն եւ միաբան ժողովոգնէն, հասցէ շատ կարօտով ողջն հոն մերայ սուրբ Հայրն որ Տէր Գրիգոր վարդապետի, առաջնորդ եւ խաչնք բանակաւնաց, գլուխ եկեղեցւոյ, առայեան հաւատոյ, պահուիս քրիստոնէից, եւ կարկիչ անհաւատաց, հովապետ հօտին տիրական, բարուն նաքիւր, եւ

ամենեցուն գովելն. շքեղաշուք շնորհալի, ի փառաց զարգան նոր սինի, բուրբոք տենչալի, եւ համայնից բաղձալի. Գերամարդուր եւ ամենայն շնորհք ի լի. բազմերանիկ սուրբ Հայրն մեր, տեսան տէր Գրիգոր քաջ բարունապետիդ, ի հեռաւաստանէ իբր զմասոյ մեծաւ փափաքանօք եւ շնորհունարով համբուրելով համբուրելով զսուրբ քարշապարդ, եւ շնորհակալ եմք ի քոյնն որբուածեցիք, եւ հարցանելով հարցանեմք զքեզ ի բարին, եւ թէ զմեր անարժանութիւնս հարցման արժան առնէք նա՛. եւ եմք սկսոր հօգով. եւ առողջ մարմնով. ձերում սուրբ աղօթիւք. եւ արդ արժանապատիւ որբութեանդ ծանուցումն լիցի՝ քեզ տէր վարդապետ որ զաքարիայ՝ որ մահու զուլ եղաւ շատ նեղութիւն եւ շարքարանք եղեւ մեզ, որ լուեալ էք բազմաց՝ որ զեկեղեցիցն. շատ ըռտակէն փողէն հանեցին. ապա ի մենէ պատրիարք ուղեցին. մեր միտքն. ի մեր կամքն ի հրամանքն էր. ապա մէկ հեղէ ի հրամանօղջ անունն յիշելոյ վախեցաք. պատճառ այս է. որ զաքարիայն զհրամանօղջ անունն, եւ զհօգեւոր տէրին անունն ավաներուն դէմ յիշատակել։ Աստղ թէ կարապետն երուսաղեմէ պիտի բերեմք. պարտին այլ կարապետ վարդապետին անունն եղեւ, որպէս որ բազմաց լուեալ էք։ Ինչ երկարեմք զբանն. յետ որ զհրամանօղջ թղտերն՝ որ եկաւ ի մեզ հաւառ. նա՛ կարգացաք շատ խնդումն եւ ուրախութիւն եղեւ մեզ։ Յետ նորա ժողովուրդն ի մեզ առայն քահանայիցն. թէ դուք քահանայք էք. զնազէք ձեր մէջն սինհօդոս արեք, տեսէք կանոնօք եւ օրինօք առաջնորդն զով որ այնքն, նա՛ մենք այլ զայն բնդուեցինք։ Քահանայքն որչափ որ կային. Զ. եկեղեցւոյ ժողովցան ի սուրբ մանաւորաւ եկեղեցւան միաբան. Խ. Ե. երեք. քննեցին վասն առաջնորդութեան զաքարիայ. Խոսք եղաւ. տաին թէ Գրիգոր վարդապետն ըռտամօղջու վերայ է աւհօնուր. կանոնօք եւ օրինօք. պարտ է մեզ Գրիգոր վարդապետն առաջնորդ բնդուեցին։ Եւ զարձակալ եկին քահանայք առ ժողովուրդն եւ տաին թէ ժողովուրդ մեզանէ ուղեցինք հօգեւոր առաջնորդ. ահա մենք կանոնօք եւ օրինօք բնական գրիգոր վարդապետն է մեր առաջնորդն. ահայ մենք ժողովուրդ ձեզի ծանուցաք դուք լաւ դիտեցիք. եւ ապա տաին ժողովուրդն ինչպէս անեմք. ահա պարտին հանած է կարապետ վարդապետն անունն. յետո՛ շէհրի չէլեպի. խոճայ սէֆեր. եւ խոճա գաւապար, եւ այլ սիրելիք եւ բարեկամք. առայն թէ ձերութեան ժամանակէ չէ պարտ այլ աղագաղ զուռն որ երթայ. էվէլ պակաւ Խոսքեր լիւ վարդապետ. ահա անոր համար մնաց այդպէս կարապետ վարդապետ վերան պարտին. եւ գարձեալ տաին քո հրամանօղջ բարեկամքներն. թե՛ առտուած առաջնորդէ որ ինքն ի հոս գայ. նա՛ անժամանակն կամք անէ հեղաւ եւ պարտին լինալու։ Ապա տէր վարդապետ այնպէս մի կարծի որ զհրամանօղջ չուղեցինք. զկարապետին անունն գրեցին ի մէջ պարտին. այլ զհրամանօղջ խնայելոյ համար մէկ հեղէ առանկին բերանն չեղալը. ապա հրամանքն եւ մեր Հայր, մեր առաջնորդ. մեր հովիւ. մեր թագ աւ պարծանք. եւ թէ՛ կամենաւ

կարգապահ վարդապետն հետ հայր որդոյ պէս գթալով որ զուտի երկիրներն նուիրակէ. եւ քո հրամանքդ հոգեւոր դատաստան անես. եւ թէ ասեա որ թէ ես պատրիարք եմ նա պատրիարք զիմ անունս պիտի լինի նա հրամանքդ մեր հայրն ես մեզ իրաւաստան ես. զու քաջ գիտես պարտքն այլ հրամանացդ անունն անելու հանգիստ կու լինի:

Գրիգոր Պատրիարք վնենտիկ հաստա-
տուեղէն երկու տարի ետքը (1784) միակողմանի իրուածք ունեցաւ, որ անրուժելի էր, սակայն Ս. Ժողովոյ նպաստներով լու խնամուեցաւ (էջ 202—6): Հինգ տարիէ աւելի՝ մինչեւ 1789 անկողնոյ գամուած էր (էջ 243) եւ նոյն միջոցին գրեթե Բարգէն վ. ի հրատարակած «Յիշատա-
կարանը», 1789ին Մարտ 30 թուականաւ գրեց վերջին «Ողջունագիրն առ Պատրիարզն Երու-
սաղեմ», ինչպէս նաեւ «Ազգեցումներն պատմու-
ղորեն առ Ազգն Հայոց որք են ի Ստամպուլ»:

Ապէ ետեւ կ'երեւայ թէ դարձեալ Ան-
քնա փոխադրուած է: Վասն զի Անտոնեանց Գիւնանին մէջ կայ Գրիգորի մէկ նշանակն՝ գրուած յԱնքնա ի 4 Սեպտ. 1789 առ Աւթանտի-
լեան Ստեփան ձեռնագրիչ Արքեպիսկոպոսն Ախալցխայու ի Հոռմ (1785—1795) ի պա-
տասխանի անոր 22 Օգ. 1789 թուակիր թղթոյն: Այս թուղթն այլեւայլ տեսակիտէ հետաքրքրա-
կան ըլլալուն՝ ամբողջովին յառաջ կը բերեմ:

«Տեղեկութիւնք վասն բանից ունանք նաւապահաց
հայոց, հարկադրեալք յամանաց ազնոտականաց,
գրեալ ժամանակս:

Վասն առաջին գիտելի է:

Հայք ի հասարակ դաւանութեան ասեն. մի
ասեն, մի դէմ, եւ միաւորեալ մի բնութիւն: Ի
վերայ այսմ բանին բազումք խօսին զբաղումս, եւ
զանազանս: Այլ թէ լինչ միտա ասացեալ, ոչ է
բացորոշեալ: Այլ զկնի յարեն եւ ասեն. յերկուց
բնութեանց միաւորեալ մի բնութիւն. զոր ի բա-
նն յայնմանէ առեալ. մի է բնութիւն: Վասն
որոյ մեք այսպիսի կարացաք գիտել, որպէս ասացաւ:

Վասն երկրորդին:

Եթէ հայք իցեն իմացեալ յիսուն տարեզ
յառաջ զարգապատմութիւն քաղկեդոնի սուրբ
Ժողովոյն, եւ զտունարի սրբոյն Լէոնի: Աս այս
շանացին հայք, զի հնարիւք, եւ պատճառաւ իմեք
բաւականիցն զբան նշովից. վասնորոյ բարձին: Ձե
իբր կամեցողութեամբ դեպքանի գալիսցաւց եղեւ
բարձունք. բայց միայն ի կուսանդունպոյն, եւ
զայն՝ բազում ահիւ եւ զողովութեամբ վասն ահի
կանապութեանց, եւ խառնիճապանձ Ժողովըր-
դոց, զոր մեք ականատեսքն էաք վասն անցից ան-
ցելոց: Այլ ի յայլ տեղիս անխափան ասի այն
բան նշովից. զոր օրինակ ի յԱշմիածին, ի յերու-

սաղէմ, եւ կամ ի յայլ տեղիս ասեն մինչեւ ցա-
սոր: Իսկ ի ձեռնագրութեան քահանայից ժամա-
նակին զայն տեղ նշովից անցանեն, եւ ոչ ըն-
թեռնուն: որպէս ի յաւաքս մերում պատուէր
տուեալ ձեռնագրող եպիսկոպոսին զայն բան նշո-
վից ոչ ընթեռնուն, եւ ոչ յիշատակել, այլ՝ ան-
ցանել զայն տեղին, եւ զբան նշովից. բայց բա-
զում ահ, եւ երկիւղ կրեցեալ լինէր, մինչեւ որ
աւարտէր:

Վասն երրորդին:

Որ այն երեք ազգք ոչ են դաւանակիցք, եւ
ոչ ունին ընդ հայոց հաղորդակցութիւնս ի յառ-
տուածայինս: Բայց զի հայք ընդունին զնոսա ին-
քեանց որպէս թէ կցորդ եւ հեռեւորս իւրեանց,
եւ կոչելով զնոսա այսու կոչմամբ իբրեւ եամախս,
այսինքն երկրորդս ինքեանց, Այլ մեք ոչ գիտեմք,
թէ առ ինչ վաղձան: Եւ պատրիարզն Երուսաղեմի
Թեոդորոս եպիսկոպոս հայոց՝ ձեռնադրեալց զմի
ոմն ի նոցանէ քահանայ, որ ի յազգէն Ասորոց. որ
այս սողոյ է: Այլ ի վերայ այս գործողութեանս
ոչ սակաւ շփոթութիւնս եղեալ ընդ ազգին այն
միկ, այսինքն ընդ ասորոց:

Վասն չորրորդին:

Որ վասն օճեցուցին. քանզի յառաջագոյն
լուեալ մեր ի ծերունեանց, որ ուղղափառ հայոց ի
յանուանէ եւ ի համբաւոյ նորա խրաւեալ լի-
նէին: Բայց այժմ լսեմք եւ տեսանեմք, որ ի յա-
մանց յարգի եւ մեծարի: Այլ զի օհան անուամբ
կան քանիք, որք եղեալք են յառաջագոյն, զորոց
բանք եւ պատմութիւնք ընդ իրեարս խառնին,
որք մնան անորոյ: Նմանապէս բանք եւ պատմու-
թիւնք ընդ իրեարս խառնին վասն ներսէս անուամբ
եղելոցն այնպէս մնան անորոց, որպէս Յոհաննէս,
զոր ասացաք ի վերոյ:

Վասն հինգերորդին:

Ոչ երբեք լուեալ, եթէ որոտնեցին շատա-
գուլ եղեալ ժողովոյն քաղկեդոնի. որ զայս եւս
ահա նոր լսեմք: Այլ թէ եղեալ է, կամ թէ ոչ,
զայն մեք ոչ գիտեմք:

Վասն վեցերորդին:

Որ է վասն տաթեւազոյն, զի ի գիրս տե-
սեալ, եւ ի ծերոց մերոց լուեալ, որ նոյն ինքն
գրիգոր տաթեւացին է աշակերտ վերագրեալ ով-
հաննու որոտնեցոյ, որ ի պատարագի նոցա յիս
շատուն, որոց զտունն երբեմն տօնէին ընդ Յով-
հաննու Երուսաղեմայ հայրապետի: Իսկ եւ զայն
միւս տաթեւացին, որ գրիգոր անուամբ, որ իբր
վկայական մահաւամբ կատարեալ ըստ ասից ոմանց,
որ մեք ահա նոր լսեմք զնմանէ: որոյ պատմութիւն
ասի եւ լին, այլ մեք ոչ եմք տեղեակել:

Վասն եօթներորդին:

Վասն պարսամայ. զայն շար պարսամ հայք
զնա ոչ գիտեն, եւ ոչ թէ ճանաչեն, կամ ընդու-

նին զնա. այլ միայն զնա գիտեն, որ ընդ տրիփոնի վկայի ատօնի. եւ զմիւսն, որ իշիւ ի պատարագի ընդ միանձնեան հարց արեց:

ՎՆՈՒ ՄԱՆԻՐԵՐԵՐԷ:

Ի մկրտելն երեսնայոց, եւ ի կոչելն նորա Պարսամ՝ անուամբ, ոչ թէ յանուն նորին, այլնքն Պարսամայր մկրտին, այլ ի յանուն ամենատուրք երրորդութեան մկրտեցեալք. եւ մկրտող քահանայն եւս այնու գիտաւորութեամբ, եւ ոչ թէ ի յանուն պարսամայն: Դմանապէս եւ վասն եկեղեցւոյն, որ ի Թաթարի՝ ի յանուն արքայ է, եւ ոչ թէ ի յանուն այնմ չար պարսամայ, վասն այն յարգեն, եւ պատուեն չարք, որք եւ ի յանուն սուրբ կոչեցելն, եւ ոչ թէ ի յանուն զամբ չար պարսամայ: Այսպիսի խտրութիւնք, եւ ասարձայնութիւնք, որք ձգեն նոքա, որք կան ի յարեւելս, ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ վասն անիրաւ մամնայի, զի այնու լցուացն զսպա իւրեանց: Ուստի աւայտանմք, զի ահա արդ մի փշաղաւ, եւ ի միմիւր դարձաւ պատճառաւ տուժեցմանց, որ վասն այսմ, զոր տէր ինքն ողորմեցի:

ՎՆՈՒ ԽՆԻՐԵՐԵՐԷ:

Ի գնան ուղղափառաց ի յեկեղեցիս հայոց ոչ ուղղափառաց. ուղղափառաց Հայոց անհնար է, թէ կարիցեն առնել բանս ինչ ուղղափառապէս. զի ըստ գիտմանս մերոյ ասեմք զայն, զի հայք որք եւ ոչ ուղղափառք, թողուցուն ասելն ուղղափառապէս. քանզի ոչ ի խոտովանութիւնս, եւ ոչ ի պատարագին ուղղափառապէս. եւ զի թէպէտ վասն երթեւեկութեանց նոցին լռեն, որ զայս ի սակաւ ժամանակս. այլ՝ զինի ինչքեն զգաւառութիւնս հաւատոյ, եւ վասն ոչ ընդունելոյ զերկու բնու թիւնս, այլ զմի բնու թիւն, եւս ինչ զօրոյն. քաղկեդոնի, եւ զայն որ ընդ նմին: Որոց նախին քաջութիւն եւ մեծագործութիւն այն է, զի խառնայցեն ի վերայ ուղղափառաց, եւ զցաւառմն որ ի վերայ (աւուր) քառակցուցեն: Վասն որոյ եթէ առ այս գլխաւորքն Հայոց վասն հաստատութեան ուխտի եւ պայմանի իմիջ գիրս եւս տայցեն, ոչ է յուսալի բանիք եւ գրոց նոցա. վասն զի հասարակութիւնք եւ խառնեղանցնք նոցին ոչ դադարին եւ ոչ ի յետս մնան ի չար արարմանց իւրեանց, զորոց զգործն աւետեւ, եւ զլսածակ դառնութեան արեւալս եմք, եւ ի բազումս տեսեալ զբարեարդութիւն բարոց նոցա:

ՎՆՈՒ ԳՈՆԻՐԵՐԵՐԷ:

Այս բանս եւ փունթս քան զամենայն գծուարս երեւի, որ տայցեն թղլլ Հայքն ոչ ուղղափառքն քահանայոց ուղղափառաց, եւ միտօնարաց, որ ի գաւն նոցին ի ժամն Հայոց ոչ ուղղափառաց, քարոյս տայցեն, կամ ուղղափառապէս անդիցեն զժամմարդութիւնս, եւ զպատարագս մատուցանիցեն. զի զայս անհայտինս երեւի մեզ, միայն թէ Աստուծոյ յատուկ ողորմութեան կարօտի, որ զայս այսպէս գիտակ լիւրաք. եւ կամք ձեր հրամանացն:

Վասն աղեղուծեան գրոյս, եւ անյարմար գրութեան ներուսն ինչքի. վասն զի միտ մեր եւ տեսողութիւնք աշուց մերոց նուագեցեալ, եւ զղոյս լափս հազիւ հազ կարացեալ, զի ամբ աւուրց կենաց մերոց ի չափն հասեալ, որ ի թիւս եօթանասուն եւ չորս եղեւն ընանեցեալ:

Սիրելոյդ մերոյ Տեսաւոյ Տեսաւոյ Ստեփաննոսի Գեղարարարոյ ընծայի ողջոյս, ողջ շեր:

Որովհետեւ հարկաւոր է, զի ամենայն դժանալիքն զլսած մեզին, վասն որոյ աշայ յայտ առնեմք ձերում գերապայծառութեանս, որ ահա հասին առ մեզ գիր զերեցեալն յօգոստ. 22ին, ուստի եւ մեր ընթերցեալ ծանեալ զփութութեանս, որք էին նրիմք նրբագոյնք: Վասն որոյ ի միտ անեալ արժան վարկաբ խոտովանել զսկարութիւն, եւ զանկարութիւնս մեր ար. բանս ձեռնամուկ լինելն. որոյ պատճառն է, զի միայն մեր ինչացնեցեալ, որ զայս առաւել վասն մերոյ տկարութեան, որ ի յամենայն կողմանց, որպէս որ յայտ է: Միայն թէ զայսքանս կարացաք թող զտեղեկութիւնս ըստ մերոյ կարողութեան զի մեք այժմ՝ ոյսչափս միայն գիտեմք, որ մեք զմեզ ունիմք ընդ հովանեաւ արքայ եկեղեցւոյ եւ ընդ հովանեաւ արքայ ժողովոյն, եւ ընդ պաշտպանութեանք նորին, եւ նստեալ լռիկ միայն ի տան մերում, աղօթողս լինել վասն հաստատութեան նորին, եւ վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի, հոգալով զհոգ տկարութեան եւ ծերութեան մերոյ, զի մինչեւ զաւանդն առ աերն իւր աւանդիցի:

Գրեալ էք զտկարութենէ ձերոյ, վասն որոյ յոյժ ցաւ եղեւ մեզ, ուստի ինչքեցաք, եւ մատուցաք զաղօթս, զի ինքն տէր տացն զկատարեալ առողջութիւնս, եւ զահեղեղ զերեւոյցմառութիւնք ընդ հովանեաւ ինձմաց իւրոյ:

Սիրելւոյն մերոյ, եւ հոգեւոր զաւակին ձերոյ հեղահնոյ զբարապետելի Տէր Գրիգոր վարդապետին, եւ պարոն դաւիթին, եւ ոյլոց հարցանող սիրելեաց եւ բարեկամաց ողջոյն եւ սէր ընծայի, ինչին ողջ ի տէր:

Ի Անթոնոյ 1789, սեպ. 4.

Գրիգոր Վարդ. եւն:

Թէ Գրիգոր Պատրիարք այսուհետեւ ինչ վախճան ունեցած է, անծնօթ էր ցայժմեւ Անթոնոյն Զ. Ղ. կը գրէ (Հայ Վեճետ. էջ 344) թէ 1776—1791 ի Վեճետիկ էր եւ 1791ին Թրիքեստ վախճանած է: Զամշեան (Գ. հտ. 1783 էջ 877) կ'ըսէ. "չգաւ յերկիր քրիստոնէից, ուր կայ մինչեւ ցայսօր" հոգացեալ միայն զփրկութենէ հօգւոյ իւրոյ, իսկ իր "Երախմանին" մէջ (Վեճետ. 1812 էջ 479) կ'ըսէ. "չգաւ յերկիր քրիստոնէից եւ անդ վախճանեցաւ": Զ. Ասատուր (Ընդ. Օր. 1901 էջ 151) կ'ըսէ. "1774ին աւաջնորդ եղաւ Վիպրոսի, ուր մնաց 11 ամիս. ապա գնաց Եւրոպայ եւ դարձաւ նոս

րէն Պոլիս. 1787ին Պոլիս էր, եւ նոյն տարին Ներսէս Աշտարակեցիին հետ գնաց Էջմիածին, ինչպէս կը վկայէ Տէր Գարրիէլ քահանան իր Տոմար-դէմէն մէջ: Ասիկայ յայտնի է որ ամբողջովին տալ է, ինչպէս ըստածներէն յայտնի է: Այս Տոմար-դէմէն մասին քիչ մը վարը պիտի խօսիմ:

Ես Կոստ Գրիգոր Պատրիարքի մահուան ճիշդ թուականը: Անտոնեան Հարց մատենագրութեան մէջ կայ 1728ին ի վեներիկ տպուած «Միապլ Բարոզողաց»: Ասոր սկիզբը մաքուր գրով գրուած է.

«Պոնեցաւ յաստեաց, 1791 յուլիս 22»

Ի գրոց Գրիգոր Պատրիարքի կոստանդինուպոլսեցւոյ Աստուածատրեանց, 1791, յուլիս 18»

Նմանապէս նոյն մատենագրանին՝ Serpos, Compendio Storico, Venezia 1786, T. I—III, երեք հատորին սկիզբն ալ նոյն գրէն գրուած է. «Ի գրոց Գրիգոր Պատրիարքի Աստուածատրեանց կոստ. 1791. Յուլ. 18», ուրիշ քանի մը դրբերու վրայ կայ նոյն գրութիւնը, որմէ յայտնի է թէ 1791 Յունիս 22ին վախճանած է եւ Յուլիս 18ին իր գրքերն ու գրուածները Անտոնեան Հարց ձեռքն անցած են: Նոյն Միաբանութեան զիւանին մէջ կայ նաեւ Գրիգորի դամբանին տապանագրին օրինակը, սակայն այս մասին նոր մանրամասնութիւն չի յայտնել: Ահաւասիկ այն տապանագիրը.

ՏԱՊԱՆԱԳՐԻ՝ ՏԵԱՆՈՒ ԳՐԻԳՈՐԻ,
ՀՕՐ ՄԵՐՈՅ ՆԱԽՆՈՅ՝ ԱՆՈՒԱՆԱԿՐԻ
ԲԻԹՂԱՆԴԱՅԻՈՅ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ,
ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ՝ ԲԱՐՈՒՆԱԿԻ:

ԱՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ՝ ԼԵԱՆ ԱՐԺԱՆԻ,
ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԵԱՅԻ՝ Ի ԲԻԹՂԱՆԴԻ.
ԱՊԱ ԿԱՄՕՔԻ՝ ԻՐ ՀՐԺԱՐԻ,
Ի ԼՐՈՒՄՆ ԱՄԱՅ՝ ԸՆ ՏԱՄՆԵԿԻ:

ԴԻՄԵԱՅ Ի ՀՈՒՈՎ՝ ՄԱՅՐԸՆ ԲԱՐԻ,
ԸՍՏ ՆԱԽՆՈՅ՝ ԻՐՈՒՆՈՒՆԻ,
ԱՌ Ի ՆՄԱՆ՝ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆԻ,
ՈՐԴԱՊԵՏԻ՝ ԸՍՏ ԱՐԺԱՆԻ:

ԳԱՅ ՊԱՆԴԻՍԻ՝ ՅԱՅՄԱՐ ՔԱՂԱՔԻ,
ԻԱՂԱՂԱԿԱՆ՝ ԿԵՆՕՔ ՓԱՅԼԻ.
ՍԻՆԶԵԻ ԿՈՉՄԱՐՔԻ՝ ԸՆ ՏԵՐՈՒՆԻ,
ՓՈՒՆԻ ՅԱՆԱՆ՝ ԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻ:

Բարեբախտաբար Թրիեստի հայ կաթողիկէայ վախճանեց մատենը կայ այսօր, զոր Թրիեստի Միթրարեանք իրենց հաստատութե.

նէն ի վեր, այն է 1773—1810, կանոնաւորապէս բռնած են, ինչպէս նաեւ Մկրտիչը եւ Պսակեղը գրբը: Այս մատենը կը պահուի Թրիեստի S. Maria Maggiore եկեղեցին, ուր ես 1895ին ընթերցեալս եմ վիեննայի վանքին մատենադարանին համար (Տաշեան, Յուլիս, Թ. 454): Ասոր մէջ ահա կը կարգանք այսպէս (թղթ. 39ա).

«Կլ. Յամի Տեառն 1791 եւ յուլիսի 22, վախճանեալ գերապատիւ գրիգոր վարդապետն Աստուածատրեանց, որ էր պատրիարք ամենայն Հայոց կոստանդինուպոլսի, իբր 78ամեայ: Եւ թաղեցաւ ի մասնաւոր գերեզմանի ի գերեզմանատան որ առաջի դրան եկեղեցւոյն սան ճիւղաթիւ:

Ես Հ. Կոմիտաս կարապետան վարդապետ Միթրարեան եւ եկեղեցական հաստատեմ:

Ես նոյն 1895 տարին գացի S. Giusto եկեղեցին, այս գերեզմանը փնտռելու, սակայն եկեղեցւոյն շուրջը գերեզմանի հետք չկայ, ամենայն ինչ վերցուած, յարգարուած եւ քաղաքին կենդրոնական գերեզմանոցը փոխարուած է: Սակայն այն տեղ ալ չկրցայ գտնել Գրիգոր Պատրիարքի յիշեալ տապանագիրը, ինչպէս նաեւ իմ խնդրանքս այս օրերս մեր Միաբաններէն մէկը փնտռեց գերեզմանատան մէջ, եւ չգտաւ: —

Գրիգոր Պատրիարքին կնիքին նմանահատութիւնը հոս կը գտնուի. մենագիրներու ընթերցումն է «Գրիգոր վարդապետ Պատրիարք ՌՄԺԳ» (= 1764): Ասիկայ կը գտնուի 1771 Նոյ. 5 թուականաւ ի Կ. Պոլիս գրուած հրամանագրի մը վրայ, որով Պատրիարքը հրաման կու տայ Յովակիմ Արքեպիսկոպոսին, որ կարենայ աւագ սարկաւագ ձեռնադրել Թէքիրտաղի Պաշտասարեանց տիրացու Սարգիսը, որ Թէքիրտաղի Աւաջնորդ Յակոբ Ա. ին աշակերտն է եւ անկէ վկայագիր ունի (Դիւ. Անտ.) զոր վերն յառաջ բերի:

Կ. Պոլիս

Հ. Գ. ԳԱՆԷՄԵՆՈՐԵԱՆ

(Հոգաւոր-իշխան)